

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

**СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ:
від 1917 до 1939 р.**

Навчальний посібник

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2021**

УДК 94:[316.3+330](477)"1917/1939"(075.034)

C69

Авторський колектив: канд. іст. наук, доцент Л. В. Баличева – теми 1, 2 (1.4, 1.5, 2.4); канд. іст. наук, доцент Л. Е. Добрунова – тема 1 (1.1, 1.2, 1.3); ст. викладач В. М. Мацюцький – вступ, тема 2 (2.1); канд. іст. наук, доцент Н. О. Свиначенко – тема 2 (2.2, 2.3).

Рецензенти: професор кафедри філософії, історичних і соціальних дисциплін Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, канд. іст. наук *О. М. Голікова*; ст. викладач кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, канд. іст. наук *Р. Ю. Казанков*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 5 від 30.06.2021 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Соціальна та економічна історія України: від 1917 до 1939 р.
C69 [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Л. В. Баличева, Л. Е. Добрунова, В. М. Мацюцький, Н. О. Свиначенко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2021. – 141 с.

ISBN 978-966-676-854-7

Розглянуто соціально-економічне становище українських земель від 1917 до 1939 р. Подано теоретичний матеріал, джерела до кожної з тем, запитання й завдання для самодіагностики, а також тестові завдання для самоконтролю, список рекомендованої літератури.

Рекомендовано для студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня.

УДК 94:[316.3+330](477)"1917/1939"(075.034)

© Баличева Л. В., Добрунова Л. Е.,
Мацюцький В. М., Свиначенко Н. О., 2021
© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2021

ISBN 978-966-676-854-7

Вступ

Однією з обов'язкових навчальних дисциплін у Харківському національному економічному університеті імені Семена Кузнеця є навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України". Її мають вивчати здобувачі першого (бакалаврського) ступеня вищої освіти багатьох спеціальностей.

Вивчення цієї навчальної дисципліни сприяє формуванню аналітичного мислення розуміння розвитку соціуму й економіки у їхній взаємодії. Той, хто це усвідомить і докладно належних зусиль, щоб її вивчити, дістане винагороду за старання, оскільки дисципліна покликана сприяти формуванню ерудованої, різнобічно розвинутої особистості, здатної використовувати весь спектр набутих нею компетентностей для досягнення успіху в конкурентному середовищі. Набуті в процесі вивчення дисципліни компетентності підвищують конкурентоспроможність молодих фахівців на ринку праці.

Корисним путівником на одному з відрізків шляху до пізнання соціальної та економічної історії України може стати пропонований посібник. Хронологічні межі посібника охоплюють 1917 – 1939 рр.

Він є логічним продовженням двох інших посібників, підготовлених викладачами кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян ХНЕУ ім. С. Кузнеця.

Студенти вивчають соціальну та економічну історію України на лекційних і семінарських заняттях та у процесі самостійної роботи. Це видання покликане допомогти їм. Набуті в ході роботи на семінарах знання та навички стають у пригоді під час проходження проміжного й підсумкового контролю навчальних досягнень.

Основна частина посібника містить дидактично й методично опрацьований і систематизований авторами навчальний матеріал, згрупований за двома темами, скорельованими з робочою програмою навчальної дисципліни.

Опрацювання й систематизацію навчального матеріалу виконано з дотриманням принципів об'єктивності та науковості.

Осягнення цього матеріалу має важливе значення з погляду набуття інформаційної та пізнавальної компетентностей. Набувши їх, студенти

будуть знати найважливіші аспекти соціально-економічного розвитку українських земель у 1917 – 1939 рр., розрізняти факти й інтерпретації, зможуть застосувати здобуті знання як засіб розуміння сучасної соціально-економічної ситуації та соціально-економічного прогнозування.

За темами згруповано також уміщені в посібнику джерела. Аналіз джерел має важливе значення з погляду формування соціально-економічного аналітичного мислення.

Так само за темами згруповано вміщені в посібнику запитання й завдання для самодіагностики. Вони покликані сприяти активізації пізнавальної діяльності й закріпленню знань студентів.

Посібник містить також список використаної та рекомендованої літератури. Добираючи літературу, автори віддавали перевагу новітнім науковим працям. Значну частину цих праць можна знайти в інтернеті.

Студенти не мають опрацьовувати всю рекомендовану літературу. Наявність великого списку дає студентам можливість вибору. Знайти потрібні праці допоможуть поради викладачів.

1. Українські землі в період Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

Основні питання

1.1. Соціальні й економічні перетворення в Наддніпрянській Україні доби Української Центральної Ради.

1.2. Соціально-економічне становище Української Держави Павла Скоропадського.

1.3. Соціальна й економічна політика доби Директорії УНР.

1.4. Соціально-економічне становище ЗУНР.

1.5. Соціально-економічні перетворення Радянського уряду.

Література: [4 – 6; 9; 10; 12; 20 – 23; 27; 29; 33; 35; 37; 38; 40; 41; 45; 46].

1.1. Соціальні й економічні перетворення в Наддніпрянській Україні доби Української Центральної Ради

Із самого початку свого створення в березні 1917 року діяльність Української Центральної Ради (УЦР) було зосереджено, головним чином, на вирішенні політичних та організаційних питань, а економічні й соціальні проблеми посідали другорядне місце у її діяльності.

Партії, які входили до Ради, певний час цілком свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, підхід до яких у них значно різнився. Це послаблювало вплив УЦР на трудящі верстви українського населення, яке, підтримуючи гасла національного визволення, чекало від революції також поліпшення матеріального становища, аграрної реформи, розв'язання інших соціально-економічних проблем.

Програму соціально-економічних перетворень УЦР було викладено у її універсалах. Це були питання про землю, податки, фінанси, промисловість, робітниче законодавство, пенсійне забезпечення, ліквідація безробіття тощо. В уряді України – Генеральному секретаріаті, було створено три економічні секретарства (міністерства): фінансових, земельних і продовольчих справ. Організацію та діяльність міністерств уряду налагоджували

повільно. Не було необхідних фінансових ресурсів для запровадження в життя економічних заходів.

Уже на I Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 року) гостро постало аграрне питання. З'їзд став на платформу ліквідації приватної власності на землю, підтримав проєкт соціалізації землі, за який виступали українські есери, та відхилив програму муніципалізації, запропоновану соціал-демократами.

Цей принцип "соціалізації землі" виявився дуже складним для тлумачення. Одні делегати, наголошували, що "основою соціалізації землі є община", яка й має управляти земельними справами знизу. Інші – виступали проти.

Після обговорення з'їзд усе ж ухвалив більшість пропозицій про перехід усіх земель – поміщицьких, казенних, церковних, монастирських – без викупу у власність трудового народу, про знищення приватної власності на землю, про передавання всієї землі в розпорядження сейму, який здійснить її розподіл.

Для об'єднання діяльності земельних комітетів секретарству земельних справ доручалося утворити Український крайовий земельний комітет.

Важливим напрямом його роботи стало утворення українських кооперативних центрів і заснування курсів для підготовки організаторів і діячів земельних комітетів і селянської спілки. Програма курсів, які розпочинали роботу 1 серпня 1917 року, передбачала розгляд таких загальних тем, як: земельний фонд України; розвиток сільського господарства, сільсько-господарська промисловість, земельні та продовольчі комітети [33].

Пізніше Генеральний секретаріат запропонував свій проєкт земельної реформи, який було оголошено на Всеукраїнському робітничому з'їзді (11 – 14 липня 1917 року). За цим проєктом поміщицькі маєтки передавали в розпорядження земельних комітетів. Причому пропонувалося залишити непорушними землеволодіння середніх і "вищих за середні" власників.

Така пропозиція викликала обурення селянської фракції в Центральній раді. Фракція українських есерів гостро розкритикувала цей проєкт і запропонувала резолюцію, у якій заперечувала проєкт загалом через те, що він суперечить інтересам трудового народу. Партія українських есерів вимагала створити комісію для підготовки нового земельного законопроєкту.

Але українські соціал-демократи, які становили більшість на з'їзді, не підтримали пропозицію есерів. Вони мали своє уявлення про земельні справи й не погоджувалися зі скасуванням приватної власності на землю, відстоюючи формулу вилучення землі з товарообігу. Восени довелося знову повертатися до земельного питання й розглядати його більш детально. На засіданні Малої ради 24 жовтня 1917 року вирішили підготувати законопроект про передавання землі в розпорядження земельних комітетів.

Цей законопроект затвердила сьома сесія Центральної ради 30 жовтня 1917 року. Він був тимчасовим, і не порушував основ землеволодіння, і не відміняв земельної власності, а лише передбачав передавання землі в розпорядження земельних комітетів.

Після повалення Тимчасового уряду більшовиками, 7 листопада 1917 року в Третньому Універсалі Центральна рада проголосила Українську Народну Республіку й започаткувала вирішення в ній земельного питання. Знову проголошувалося про скасування права власності на землю.

14 листопада з'явилася "Відозва Земельного секретарства", у якій повідомлялося, що Центральна Рада Третім Універсалом скасувала приватну власність. 16 листопада 1917 року газета "Нова Рада" надрукувала "Роз'яснення Генерального секретаріату із земельного питання, викладеного у Третньому Універсалі". У документі зазначалося, що універсал тільки проголосив загальні засади, які мали скласти основу відповідних законів.

Через складність самого питання та брак інформації, ці документи – Третій Універсал, "Відозву", "Роз'яснення" трактували та сприймали на місцях не завжди однозначно, що призводило до постійних непорозумінь.

У результаті складних обговорень, більшістю голосів було ухвалено резолюцію українських соціалістів-революціонерів. Також затвердили комісію з підготовки земельного законопроекту [20].

На перших же засіданнях було визначено основні засади тимчасового земельного закону. Це скасування приватної власності на землю; право кожного громадянина на землю; органи порядкування землею; форми користування; правила користування; обов'язки держави щодо забезпечення права на землю; власність на землю в межах до 50 десятин не скасовувалося.

У грудні 1917 року докорінно змінилася обстановка, у якій довелося працювати Українській Центральній раді. Поглибилася й загострилася боротьба на селі, розпочалася запекла громадянська війна між силами, які підтримували Центральну раду, з одного боку, і більшовицьким Народним секретаріатом – з іншого.

У Четвертому Універсалі УЦР знову поверталися до земельного закону: передавання землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі. Рада Народних Міністрів мала здійснити заходи, щоб передавання землі в руки трудящих відбулося до початку весняних робіт через земельні комітети.

В основі проєкту були постанови українських селянських з'їздів у земельному питанні, а за схему взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів проєкт земельного закону, що фактично був законом про соціалізацію землі, хоча сам термін "соціалізація" в ньому не вживався. Ішлося про зведення до мінімуму втручання держави в земельні справи й надання широких повноважень органам місцевого самоврядування, земельним комітетам та сільським громадам.

Земля мала надаватися земельними комітетами в користування сільським громадам. Норма для підтримання свого господарства, яка немає перевищувати такої кількості землі, яка може бути обробленою власною працею сім'ї або товариства.

Земельний закон визнавав, що плати за землю не може бути та право користування може переходити у спадщину. Також за попередніми власниками залишали в користуванні "участки землі із садами, виноградниками, хмільниками й т. ін. в кількості, яку вони власною працею та працею своєї сім'ї можуть обробити" [20].

Щодо "нетрудових" земель, то вони разом із живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями мали переходити до земельних комітетів". Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, повинні були передавати в користування товариствам або сільським громадам, які будуть вести господарство спільно, за планами, затверджених земельними комітетами [20].

Таким чином, до середини січня 1918 року точилася боротьба між двома течіями в Раді щодо шляхів вирішення земельного питання: повне скасування приватної власності на землю та передавання її у власність держави (цієї позиції дотримувалися, головним чином, українські есери); та збереження великих прибуткових, зразкових хазяйств і маєтків для

забезпечення продуктивності сільського господарства під контролем держави (таку позицію відстоювала більш поміркована та прагматична частина членів Центральної ради) [33].

У результаті УЦР у січні 1918 року ухвалила тимчасовий земельний закон, що скасував приватну власність на землю та передав право її порядкування до скликання Українських Установчих зборів Центральній раді. Опорою земельного міністерства у здійсненні земельної реформи на місцях мали стати земельні комітети усіх рівнів. Тимчасовий земельний закон було опубліковано 30 січня 1918 року.

24 березня 1918 року було затверджено склад нового Кабінету міністрів. Міністр земельних справ підготував проєкт Статуту державного хлібного бюро, який після схвалення його Радою міністрів було передано на розгляд Центральної ради. Було також підготовлено законопроєкт Статуту земельних комітетів.

Але реально земельна реформа відбулася тільки на папері, а, насправді, земля так і не знайшла свого власника.

Інше важливе питання, яке мало вирішити УЦР, – податки. У зв'язку із цим Центральна рада ставила завдання "всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людину особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради". Для розв'язання фінансових проблем фінансова комісія запропонувала встановити систему добровільного оподаткування "всієї української людинності" [20].

11 липня 1917 року пленум Центральної ради ухвалив постанову про введення українського прогресивно-прибуткового оподаткування в розмірі 25 % загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників та службовців у розмірі 25 % одноденного заробітку.

Оподаткуванню підлягало все населення України, а також українці, що жили за її межами. Одним із джерел поповнення бюджету став створений Центральною радою Український національний фонд.

Але цього було недостатньо. Необхідно було мати у своєму розпорядженні й кошти з державної скарбниці. Цю вимогу було викладено в доповідній записці Тимчасовому урядові: "Для задоволення національно-культурних потреб, задушених при старому режимі, необхідно одпустити

з державного казначейства в розпорядження Центральної ради відповідні кошти". Тимчасовий уряд відповів мовчанням [20].

Пізніше, після падіння Тимчасового уряду та проголошення Української Народної Республіки, 22 грудня 1917 року було ухвалено закон про те, щоб усі податки та прибутки, зібрані на території України, надходили до Головної скарбниці.

Владі необхідні були свої гроші. У січні 1918 року Центральна рада ввела в дію закон про випуск державних кредитових білетів УНР і закон про випуск Українським державним банком кредитових білетів на суму 500 млн крб [20].

Законом установлювалося, що "кредитові білети УНР випускаються державним банком УНР у розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном республіки: нетрями, лісами, залізницями та прибутками УНР від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Головної скарбниці Республіки".

1 березня 1918 року Мала рада ухвалила закон про нову монетну систему. За грошову одиницю було визначено гривню, яка мала 3,712 часток справжнього золота. Гривню ділили на 100 шагів, 2 грн відповідали 1 крб емісії 1917 року. Монети було прийнято такої вартості: а) золота 20 грн; б) срібла 1 грн; в) іншого металу 1, 2, 5 і 50 шагів. Кредитові білети – 2, 5, 10, 20, 100 і 1 000 грн [20].

Аналізуючи фінансово-податкову діяльність уряду УНР, можна дійти висновку, що протягом чи не всього періоду свого функціонування, влада країни перебувала у стані хронічного перманентного й постійного пошуку грошей, а держава жила коштом добровільних внесків, позичок, одноразових примусових податків та силових реквізицій переважно сумнівного юридичного походження. Провінція ж узагалі перебувала у владному вакуумі. Центральній раді, попри урядовий фінансовий голод, до кінця квітня 1918 року так і не вдалося відновити механізм податкових зборів та створити державний бюджет [22]. Здійснювала Центральна рада спроби і для вирішення робітничого питання. Так, у Третьому Універсалі проголошувалася необхідність у "доброму упорядкуванні виробництва, рівномірному розподілі продуктів споживання та кращій організації праці".

Щоб це втілити в життя, Генеральному секретарству праці було доручено спільно із представниками робітників "установити державний

контроль над продукцією на Україні". Проголошувалося введення 8 годинного робочого дня.

1917 р. в Україні кількість промислових робітників становила понад 1 млн осіб; 2,5 млн представляли робітники дрібних підприємств, ремісників та сільськогосподарського пролетаріату [20]. Тому легко пояснити, чому український пролетаріат поступався активності селянству та іншим верствам населення. Це визнавали й лідери соціал-демократичної партії, що зазначали, "хоча завдання українського пролетаріату, як і завдання пролетаріату всього світу, однакові, однак реально всі ці завдання мусять виходити з національного ґрунту".

Вони вважали, що українські робітники можуть реалізувати свою політику у трьох основних формах своїх організацій: професійних, культурно-освітніх та кооперативних [20].

До законів економічного спрямування, ухвалених Центральною радою, варто зарахувати такі закони: про тимчасову організацію контролю УНР; про торфопромисловість на Україні; про тимчасові розписи видатків на 1918 рік; про ревізію і зразок ревізійної квитанції; про державну палату торгу і промисловості та ряд інших. Цукрову монополію, утворену на підставі закону від 14 вересня 1917 року, було визнано на території України виключним правом держави. 25 січня 1918 року Мала рада ухвалила закон про 8-годинний робочий день [20].

Але державний контроль над промисловістю так і не було встановлено. Робітники не зрозуміли його сутності, а підприємці зустріли вороже. На промислових підприємствах України продовжувало зростати безробіття. Тільки в Києві в листопаді – грудні 1917 року налічувалося до 10 тис. безробітних. Вони вимагали від УЦР виведення з підприємств військовополонених, які там працювали. Генеральне секретарство праці розв'язало це питання своєрідно: було ухвалено постанову вислати з Києва всіх неукраїнців.

Загалом політика УЦР і щодо фінансів, і щодо промисловості виявилася невдалою.

У Четвертому Універсалі також ішлося про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку та всіх тих, хто потерпів від війни. Проголошено націоналізацію найважливіших галузей торгівлі, встановлено монополію держави на зовнішню торгівлю. Усі банки мала контролювати

держава. Підтверджено всі демократичні права та свободи громадян, рівність представників різних націй УНР.

Робили спроби законодавчим шляхом вирішити соціальні питання. Важливий блок соціальних проблем було пов'язано із питаннями про сім'ю, пенсійне забезпечення, ліквідацію безробіття [20].

Непоследовність УЦР у вирішенні соціально-економічних питань викликала розчарування мас. Цим скористалися більшовики. На початку 1918 року на території УНР було вже два уряди, які однаково наполегливо заявляли про те, що вони українські й робітничо-селянські (11 грудня 1917 року в Харкові проголосили Радянську владу, утворили Українську Радянську Соціалістичну Республіку й поширили чинність більшовицьких законів). Почалася "війна декретів", а поряд – справжня війна.

Повернувшись наприкінці лютого 1918 року до Києва, уряд УНР опинився перед фактом повної руйнації економіки.

Його новий склад, у якому переважали українські есери, у своїй декларації від 24 березня 1918 року підтвердив курс на встановлення державного контролю над виробництвом і розподілом, спираючись до того ж на "якнайширшу приватну ініціативу кооперативів та органів місцевого самоврядування".

Одним із перших заходів після повернення УЦР мала стати практика розміщення на підприємствах України урядових замовлень. Із цією метою було вирішено створити спеціальну міжвідомчу комісію при Міністерстві торгівлі і промисловості з представників зацікавлених міністерств, краєвої профспілки робітників, Всеукраїнського союзу промисловців. Вона мала збирати замовлення всіх міністерств, ділити їх між поодинокими промисловими районами та підприємствами.

Було створено нову структуру, що дістала назву Державної ради промисловості. У проєкті її статуту було зафіксовано, що її засновано "для обмірковування найважливіших питань, котрі торкаються існування і розвитку промисловості, а також для розроблення основ промислової політики України". 3 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів (попередня назва Генеральний секретаріат УЦР, існувала з 22 січня 1918 р до гетьманського перевороту) ухвалила постанову про заснування Державного хлібного бюро, яке мало об'єднати всю хлібну заготівлю, мирошницьку ту круп'яну промисловість.

Складна ситуація спостерігалася і в цукровій промисловості. Вирішити це питання УЦР також не вдалося.

Складним виявилось становище і в торгівлі. 8 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів затвердила проект закону, про організацію Державної палати торгу. Її створенням уряд намагався досягнути якнайширшого встановлення державного контролю над зовнішньою торгівлею.

Це було актуальним, оскільки в підписаній Брестській угоді із країнами Четверного союзу УНР зобов'язувалася постачати їм промислову та сільськогосподарську продукцію.

Регулятивні кроки Центральної ради в економіці ускладнювалися тим, що Україна переживала в цей період новий етап загострення фінансової кризи.

Карбованці першої емісії 1917 р. не могли задовольнити найневідкладніші потреби країни. Більшовики, залишаючи Київ, вивезли з Державного банку 40 млн крб та кліше для друкування стокарбованцевих банкнот. Було також вивезено чимало коштовностей із багатьох регіональних відділень. 30 березня 1918 року Мала рада ухвалила закон "Про випуск на 100 мільйонів карбованців-знаків Державної скарбниці", на підставі якого 6 квітня розпочалася нова емісія карбованців [5].

Однією з найгостріших проблем була справа фінансування регіонів УНР. Нестача необхідних сум змушувала органи самоврядування вдаватися до випуску ерзац-грошей. Дозвіл на це уряд надав Житомиру, Одесі, Єлисаветграду та ін.

Однак кінець кінцем бони й інші ерзац-гроші лише на короткий час послаблювали грошовий голод [5].

Коли надходження перестали покривати витрати держави, Рада Народних Міністрів була вимушена вдатися до випуску фактично незабезпечених грошей. 17 квітня 1918 року уряд ухвалив доручити Міністерству фінансів негайно внести до Центральної ради законопроект про збільшення емісії на 100 млн крб. Було також ухвалено рішення "провадити без перерви друк грошових знаків і зобов'язань Державної скарбниці, аби мати готовий запас".

Надмірна кількість незабезпечених грошових знаків лише посилювала інфляцію. До цього слід додати, що в обігу оберталися російські гроші, із яких "царські" користувалися більшою довірою у процесі укладання різних комерційних угод, ніж українська валюта [5].

Наприкінці своєї діяльності, у квітні 1918 року, УЦР, нарешті, розпочала роботу над складанням першого Державного бюджету України, яку так і не було завершено.

Таким чином, УЦР змушена була залишити владу. Селянство зневірялося в політиці уряду та звинувачувало Центральну раду в тому, що вона тільки все обіцяє, а нічого не робить.

Економіку України було паралізовано соціалістичними експериментами, зволіканням зі здійсненням важливих соціально-економічних реформ, насамперед аграрної, стало однією з головних причин її поразки, незаможне селянство так і не отримало очікуваної землі. А у великих землевласників націоналізація їхніх земельних володінь викликала лють [20].

Невдала соціально-економічна політика українського уряду призвела до скрутного становища. У державі збільшувалося безробіття, зупиняли підприємства, не засівали землі, зростало невдоволення народу.

Творці української держави розуміли, писав М. Грушевський, що перед Центральною радою стояли масштабні завдання: "... перебудова економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, [аби] зв'язати сю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою" [27]. Усе це потребувало або багато часу, або великої, динамічної, акумульованої і концентрованої енергії.

У діячів Центральної ради не було тоді ані першого, ані другого. А тому й закони, які ухвалювали з питань соціально-економічних перетворень, часто були поспішними, не завжди обґрунтованими, не мали перспективи реалізації. Але саме від вирішення цих питань залежало майбутнє держави.

1.2. Соціально-економічне становище Української Держави Павла Скоропадського

29 квітня 1918 року до влади прийшов П. Скоропадський. Українська гетьманська держава стала альтернативою правлінню соціалістичної Центральної Ради.

У "Грамоті до всього українського народу" гетьман демонстрував свої соціально-економічні погляди, які мали соціально-ринкову орієнтованість, прагматизм і господарські традиції України: "... права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядження бувшого Українського уряду, а так само

тимчасового російського уряду відмінюються й касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з сим будуть вжиті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці. В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи" [40].

Діяльність гетьманського уряду в економічній сфері визначалася такими чинниками:

По-перше, П. Скоропадський і правляча еліта усвідомлювали, що саме консолідація консервативно-власницьких кіл за підтримання німецько-австрійських союзників дозволить перервати соціалістичні експерименти Центральної Ради.

По-друге, необхідність у пошуку більш широкої соціальної опори в середніх селянських верствах, і відповідно, нагальність земельної реформи.

По-третє, прийняття Брестських зобов'язань щодо постачань хлібом і сировиною потребувало здійснення особливої продовольчої політики в інтересах союзників.

По-четверте, формування та здійснення сильної фінансової політики із чіткою фіскальною складовою як умови поповнення Державної скарбниці та зміцнення національної валюти.

По-п'яте, подолання наслідків занепаду промисловості та транспорту воєнного часу, що сприяло б економічній стабілізації та вгамуванню соціальних конфліктів [5].

Земельне питання дісталось гетьману Скоропадському у спадщину від Української Центральної Ради. Воно було не лише стрижнем аграрних перетворень, а і домінуючим чинником стабільності державного ладу та спокою у країні [41].

П. Скоропадський уважав, що кінцевою метою реформи мала стати не лише ліквідація малоземелля й безземелля селян шляхом справедливого розподілу земельного фонду, але й формування середнього класу земельних власників, які б стали господарською та військовою опорою

влади. Для нього було бажаним поєднати прагнення різних категорій землевласників, наприклад, із Союзу земельних власників та Української партії хліборобів-демократів.

Але соціальна неоднорідність представників цих організацій, відмінність інтересів великих латифундистів і дрібних та середніх земельних власників породжували ідейні розбіжності.

Одна частина учасників Союзу була проти принципу примусового викупу великих земельних володінь, інші – частина дрібніших українських власників і частина членів УДХП – були навпаки, за обмеження розмірів землеволодіння та примусовий викуп великих земельних маєтків.

Таким чином, кожна група землевласників ставила перед гетьманською владою свої вимоги, прагнучи припинити самоправство селян, роззброїти населення, повернути у власність незаконно захоплені землі, забезпечити умови нормальної господарської діяльності й, найголовніше, запровадити на місцях тверду владу.

На зустрічі з делегатами від хліборобів Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської губерній 21 червня 1918 року П. Скоропадський окреслив головні принципи, на яких планувалося будувати земельну реформу: "великих земельних маєтків більше не буде; земля передасться хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки Поміщикам надасться право продавати всю землю Державному банку для утворення земельного фонду Держави" [37]. Для підготовки та здійснення реформи були необхідні фахівці, статистичні дані, інструментарій, який придбали в необхідній кількості в Німеччині.

Підготовку та здійснення реформи покладали на Міністерство земельних справ, яке очолив В. Колокольцев (учений агроном, харківський землевласник і земський діяч, член партії кадетів). Він став головою комісії з розроблення проєкту земельної реформи.

10 травня 1918 року уряд оприлюднив декларацію про характер, завдання та методи діяльності, у якій зазначалося, що він планує провести земельну реформу, "поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів". "Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні, як Україна Правительство не зупиниться перед ніякими жертвами, аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут", – наголошувалося в урядовому повідомленні [37].

Таким чином, державні пріоритети в аграрній сфері – захист і зміцнення дрібної власності, установлення граничного розміру землеволодіння та викуп державою надлишків, надання можливості дрібним землевласникам збільшити своє земельне господарство шляхом купівлі землі. Особливу увагу приділяли культурному розвитку сільського господарства [37].

18 травня 1918 року Міністерство внутрішніх справ поширило циркуляр про повернення поміщикам їхньої власності. Згідно із цим розпорядженням, землевласникам повертали вилучене в них селянами рухоме майно, вирубаний ліс, зокрема й отримані за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу вводили карну відповідальність [37].

8 червня 1918 року було схвалено закон за яким Державний земельний банк дістав необмежені права придбання земель для їхнього продажу селянам. Проєкт його статуту розглядався Радою міністрів із липня та його було введено в дію лише у вересні.

Гостра боротьба точилася за склад Наглядової ради банку. Перевагу в ній дістали представники землевласницьких кіл. Союз земельних власників отримав три мандати, а Міністерство земельних справ – два [5].

14 червня 1918 року, після гострих дебатів було затверджено закон "Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями". Визначалося принципове питання про розмір земельного наділу – не більше ніж 25 десятин. Кожний землевласник міг продавати землю, а Державний земельний банк купувати її без обмежень.

Але реформа відразу почала гальмуватися через різновекторність поглядів її творців та опонентів – гетьманського урядового блоку, Союзу земельних власників і Протофісу, німецького командування, українських соціалістичних партій, селянства.

Крім того, не було врегульовано способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь можливості відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, овочевих тощо) [5].

Під тиском землевласницького лобі Рада міністрів ухвалила низку законів, які фактично слугували захисту поміщицьких інтересів.

На місцях створювали земельні комісії, які усували земельні комітети Центральної Ради, створені у другій половині листопада 1917 року. На їхню роботу було багато нарікань ще за часів попередньої влади,

зокрема за те, що вони не протистояли самовільному захопленню та знищенню маєтків, а подекуди лише сприяли поглибленню розрухи та хаосу на селі.

Розпочали також формувати регіональні управління хліборобства та державного майна й губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії, які мали розглядати справи про відновлення порушеного володіння й користування землею, повернення відібраних після 1 березня 1917 року підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів тощо [40].

Закон від 6 липня 1918 року про губернські й повітові земельно-ліквідаційні комісії давав правове підґрунтя землевласникам на відшкодування збитків, завданих селянами, установлював піврічний термін задоволення вимог, а головне – дозволяв робити приблизні підрахунки втрат поміщиків. Ці норми закону не тільки заблокували операції із продажу землі, а й спровокували масштабні відшкодувальні акції землевласників із застосуванням насильницьких методів із залученням до каральних операцій правоохоронних органів та підрозділів окупаційних військ. Це спричинило широкий повстансько-партизанський рух. Рада міністрів була навіть змушена ухвалити спеціальний закон "Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства", із метою обмежити каральні заходи поміщиків і місцевої адміністрації проти селянства [5].

Тим часом комісія В. Колокольцева продовжувала напрацювання законопроектів про створення земельних комісій; урегулювання орендних відносин на майно сільгосппризначення; створення Державного земельного банку та ін. Щодо використання державних та удільних земель при Міністерстві землеробства, то наприкінці серпня 1918 року було скликано нараду керівників управлінь землеробства та державного майна.

У жовтні 1918 року засновано Вищу земельну раду, яку очолив сам гетьман. У його грамоті від 29 жовтня 1918 року підтверджувалося, що реформа мала бути здійснена без порушення інтересів приватних осіб, з оплатою за належною оцінкою всього майна, що надходить у Державний земельний фонд, продажем землі малоземельним селянам і козакам України та створенням дрібних, але економічно міцних, селянських

і козацьких господарств в Україні, забезпеченням ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України та вдосконаленням сільсько-господарського кредитування тощо.

Наслідком її роботи став проєкт аграрної реформи, який мав розпочати перерозподіл землі вже після жнив 1918 р. Цей крок зрештою мав призвести до того, що 1919 р. кожний господар отримав можливість працювати вже на власній землі [37].

На початку листопада 1918 року було ухвалено законопроєкт нового міністра земельних справ В. Леонтовича, який регулював процес викупу влі Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їхній подальший розподіл між селянами. Маєтки, що мали важливе господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо), могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню [37]. Але він був неоднозначно сприйнятий і селянами, і великими землевласниками. Тому реалізація земельної реформи просувалася повільно.

Восени 1918 року стало зрозумілим, що поміщики зовсім не бажають позбуватися земельної власності. А селяни, зі свого боку, уже звикли до думки, що земля, яку їм надала Центральна рада безкоштовно, належить їм назавжди, і повертати її не збиралися, а тим більше викупляти.

Натомість великі землевласники прагнули відшкодування за користування своєю землею, продовжували здійснювати конфіскаційні рейди та погроми по селах. Уряд уже був не в силі контролювати становище. Загалом протягом усього періоду гетьманської влади вибухали стихійні, а подекуди й організовані, масові селянські повстання.

Уряду доводилося здійснювати аграрну політику в екстремальних умовах воєнного часу, в атмосфері соціальних пристрастей, які постійно підігрівали революційною агітацією. Сам принцип отримання землі виключно через викуп був приводом для демагогічних нападок із боку українських соціалістичних партій і гаслом для антиурядових закликів. Усі розпорядження гетьманського уряду в земельній справі вони сприймали як удар по інтересам селянства. Селяни не могли примиритися з поворотом від соціалізації землі до правового, поступового способу реформування аграрних відносин. Вони категорично не сприймали того, що гетьманська влада позбавила їх можливості отримати землю безоплатно, коштом багатшого сусіда. Українське селянство, розпропаговане соціалістичними

партіями щодо безоплатної "соціалізації" землі, не поспішало викладати за неї свої кровні кошти. Не сприяли цьому й карально-експропріаційні акції поміщицтва.

У результаті з різних причин аграрну реформу П. Скоропадського не підтримали ані ліві, ані праві політичні сили.

Боялася докорінних змін в аграрному секторі й Німеччина – союзник гетьмана. Їй потрібно було постачання збіжжям і сировиною, обумовлене Брестським миром, а не соціальні експерименти.

Велике значення мав і брак часу. Такі масштабні реформи, навіть за більш сприятливих умов, неможливо здійснити за сім місяців, які були в П. Скоропадського.

Загалом, аграрна реформа гетьманського уряду мала ліберальний характер і передбачала добру волю й поступки як з боку селянства, так і великих землевласників, але жодна сторона їх не виявила.

Іншою складною проблемою була продовольча справа. Тривала війна, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії, важкі наслідки експропріаторських акцій селянства, більшовицька експансія на початку 1918 р. створили загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів із постачанням харчовими продуктами не тільки на внутрішньому ринку, а для постачань хлібом та сировиною до Центральних держав за умовами Брестського договору.

У середині липня було створено спеціальний орган міністерства продовольчих справ щодо заготівель, зберігання, перероблення та транспортування хлібопродуктів – Державне хлібне бюро (ДХБ). Воно мало надзвичайні повноваження з ревізії хлібопродуктів, торговельних і промислових підприємств, транспортних засобів, магазинів, складів тощо. Аналогічні функції із заготівлі тваринницької продукції мав відповідний департамент міністерства. Він опікувався заготівлею м'яса, сала, смальцю, худоби та їхнім експортом.

Міністерство поступово монополізувало розпорядження основними ресурсами харчових продуктів.

15 липня 1918 року було ухвалено закон "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави". Відповідно до його положень, увесь урожай продовольчого та фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування й господарські потреби власника, надходив у розпорядження держави й міг відчужуватися тільки офіційними

продовольчими установами. У тих, хто ухилявся від здавання, урожай міг бути реквізований зі значною знижкою в оплаті [5].

Водночас реалізація продовольчої політики потребувала великих державних видатків, насамперед, для виконання зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Уже наприкінці травня Міністерству продовольства було терміново відкрито кредити в сумі 230 млн крб на заготівлю м'яса, яєць, овочів, тари для забезпечення експортних постачань. На фінансування цукрової промисловості уряд надав міністерству право отримання позик у Державному банку та приватних кредитних установах, воно визначало ціни на цукор нового врожаю. Було також ухвалено спеціальний закон "Про надання Мінпроду оборотних капіталів". Із цією метою в Держбанку відкривався спеціальний поточний рахунок, який забезпечувався гарантіями Державної скарбниці на пів року. Кошти мали витратити винятково на закупівлю харчових продуктів [5].

Загалом продовольча справа стала джерелом найбільших видатків державного бюджету. Усього на потреби Міністерства продовольства 1918 р. було асигновано 1 млрд 252 млн крб. До цього показника наближався лише бюджет Міністерства шляхів сполучень. Решта міністерств мала більш скромне фінансування.

В українських селах ще були значні продовольчі ресурси, але заготівельні операції здійснювали досить повільно. Тому у промислових центрах почали виявляти ознаки продовольчих труднощів, перебої з постачання хлібом. Влада змушена була вводити нормування продажу хлібовиробів, запровадити карткову систему.

Великих масштабів набула спекуляція продовольчими товарами, постійно зростали ціни на них. Апарат Міністерства продовольства фактично не контролював численну мережу заготівельних структур.

Є інформація, що частина співробітників міністерства була причетна до спекулятивних операцій. Тому було замінено міністра, скорочено близько 350 працівників апарату міністерства, утворено слідчу комісію, яка відкрила понад сотню кримінальних справ за фактами зловживань у продовольчій сфері.

Було видано обов'язкову постанову про припинення спекулятивного підвищення цін, якою забороняли заготівлю не тільки хліба, а й худоби та м'яса без дозволу міністерства. Незаконно заготовлена продукція

підлягала ревізиції із 20 % зниженням оплати вартості. Порушники цієї постанови каралися штрафом або тримісячним арештом.

Після відставки міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, новий міністр С. Гербель висловився проти хлібної монополії, уведеної ще за поданням попереднього міністра. Але німецький посол Альфонс Мумм фон Шварценштейн ужив енергійних заходів протидії цим намірам. У споминах П. Скоропадський кваліфікував уведення хлібної монополії як одну з корінних помилок німців [41].

Крім хлібної монополії, в Українській Державі функціонували ще й цукрова та спиртова, які мали забезпечувати внутрішнє споживання та експортні постачання.

Гетьманській державі для розвитку економіки також була необхідна власна грошова одиниця, банківська система, Державна скарбниця, фіскальні установи, збалансований бюджет тощо.

Ці завдання було покладено на Міністерство фінансів. Йому безпосередньо підпорядковувалися місцеві фінансові палати, податкові інспекції, урядовці канцелярії податкових інспекторів, акцизні інституції, ощадні каси, митні установи, окремий корпус прикордонної охорони, члени рад місцевих управлінь державних залізниць тощо.

При міністерстві діяв і Головноуповноважений з управління й ліквідації інституцій та організацій воєнного часу із правами товариша (заступника) міністра. Цю посаду з ініціативи міністра фінансів було запроваджено законом від 14 червня 1918 року [23]. Влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів – на виплату зарплати, утримання державного апарату, кредитування промисловості та сільського господарства. У травні 1918 року Рада міністрів дозволила емісійний випуск знаків Державної скарбниці на суму 400 млн, а згодом ще 500 млн крб [5].

Щоб запобігти зростанню інфляції, 12 травня і 9 липня 1918 року уряд ухвалив випуск 3,6 % облігації внутрішньої позики на 500 млн крб. Також було дозволено обіг цінних паперів, позик, випущених або гарантованих колишнім Російським урядом, а також сплата відсотків за ними.

Поповнення грошової маси відбувалося шляхом друкування в Німеччині грошей, замовлених як УНР, так і Гетьманатом. Загалом уряд замовив друкування грошей у сумі 11,5 млрд крб, проте встиг отримати лише близько 4 млрд.

Важливою виявилася проблема нестачі розмінних грошей, а також питання валютних операцій. 22 червня уряд ухвалив закон про обмеження

спекуляцій з іноземною валютою. Було також ужито заходів з обмеження ввезення в Україну російських грошових знаків [5].

Оскільки Центральна рада тільки задекларувала перетворення Київської контори Державного банку Росії на Український державний банк, фактично його довелося створювати заново.

Одночасно у виробленні повномірного юридично-фінансового забезпечення головного банківського закладу країни вживали заходів і щодо відновлення зв'язку з конторами та відділеннями, налагодження центральної бухгалтерії, призначення службовців тощо.

Офіційно Державний банк було відкрито 10 серпня 1918 року, коли П. Скоропадським було підписано Закон про затвердження Статуту Українського Державного банку й асигнування коштів до його основного капіталу. У п. 3 закону зазначено: "Відпустити з коштів Державної скарбниці 100.000.000 крб на утворення основного капіталу Державного банку ..." [23].

Водночас ухвалено розміри окладів на утримання службовців Українського Державного банку (уважався дійсним із 1 червня 1918 року).

У зв'язку з тим, що за Центральної ради штати службовців Державного банку набрано практично не було, у законі визначалося, що "на переїзд до місця служби служачим банку, по їх призначенні, видавати під'ємні гроші в розмірі півмісячного окладу на далечінь до 1 000 верст і місячного утримання на далечінь більш 1 000 верст" [23].

Офіційно Державний банк підпорядковувався міністрові фінансів, а директор здійснював безпосереднє керівництво його діяльністю. Крім цього, він доручав провадження, за його вказівками, операцій із золотом та цінними паперами, а також окремих операцій коштом Державної скарбниці чи різних відомств і установ. Загальне ж управління Державним банком доручалося Раді банку та його директорів.

При Раді Держбанку під безпосереднім керівництвом директора існували: відділ кредитових білетів, відділ місцевих інституцій, центральна бухгалтерія і центральна канцелярія.

Активізували свою діяльність приватні комерційні банки. 13 листопада 1918 року Рада міністрів ухвалила закон про правочинність правлінь акціонерних комерційних банків. Вони дістали значну свободу дій, а повноваження їхніх правлінь, обраних 1917 року, було подовжено на наступні роки. Це сприяло пожвавленню ринкового сегмента економіки України.

Складна економічна ситуація потребувала здійснення жорсткої фіскальної політики.

Відновили горілчану та тютюнову монополію, підвищили ставки акцизу з вина, горілки, спирту, виробів цигаркової та сірникової промисловості. Установили патентний збір на виробництво та збут квасу, морсів, штучних мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв.

Оподаткуванню підлягали вистави, гуляння, було встановлено гербовий збір з усіх актів, документів, клопотань, плату за проїзд та прогін худоби через дніпровські мости.

Важливе місце уряд відводив складанню державного бюджету. 19 червня 1918 року Рада міністрів зобов'язала всі міністерства і відомства подати кошториси для їхнього подальшого зведення та підготовки державного бюджету. У липні при Мінфіні було створено міжвідомчу бюджетну комісію, але розгляд проєкту державного бюджету почали тільки наприкінці вересня 1918 року.

Цю роботу було завершено вже після падіння Гетьманату й подано на розгляд Директорії наприкінці грудня 1918 року. Загальні видатки державного бюджету становили понад 5,3 млрд, а прибутки – 3,2 млрд крб. Дефіцит становив 2,1 млрд крб і покривався шляхом випуску білетів Державної скарбниці та кредитових операцій [5].

У гетьманському уряді було створено Міністерство торгівлі і промисловості. Одним із його завдань стало виконання умов Брестського договору.

Україна мала постачити Центральні держави значною кількістю збіжжя, сала, жирів, яєць, худоби, цукру, цибулі, картоплі, кислої капусти, залізної та марганцевої руди, міді, олова, цинку, ртуті, шкір, лісу, мануфактури. Матеріали переговорів свідчать, що метою представників Центральних держав було саме викачування з України сировини, а найкращим способом для цього вони вбачали запровадження принципів вільної торгівлі [38].

При міністерстві було створено департамент закордонної торгівлі. Під його керівництвом діяв комітет зовнішньої торгівлі, згодом перетворений на торговельну раду, до компетенції якої було включено й внутрішню торгівлю. Законом від 20 серпня 1918 року Міністерство дістало право регулювання зовнішнього товарообміну й контролю за ним [5].

Але вже влітку 1918 року стало очевидним, що зобов'язання з постачання харчовими продуктами виконано вчасно не буде, а сировину майже не експортували. Тому за ініціативи Центральних держав

10 вересня 1918 року було підписано новий економічний договір. Він був ще більш обтяжливим для України, яка мала постачити до початку грудня 40 млн пудів зерна, муки, круп; 6 млн пудів рогатої худоби тощо. Крім того, додавали постачання вівцями – 160 тис. голів; домашньою птицею – 2 млн; салом – 400 тис. пудів; маслом і сиром – 60 тис. пудів; цукром 2,5 млн пудів; спиртом – до 20 млн л [4].

Точних підсумкових даних щодо кількості вивезеного з України продовольства й сировини за Брестським і наступними домовленостями немає.

Це пояснено багатоканальністю постачань, які здійснювалися структурами Мінпроду Української Держави, господарчими заготівельними організаціями союзників, військовим командуванням, продуктовими посылками німецьких та австро-угорських солдатів. До того ж у зведеннях фігурують різні одиниці вимірювання – фунти, пуди, тонни, вагони. Д. Дорошенко, спираючись на відомості міністерства, наводить загальні дані за квітень – вересень: 44,5 тис. вагонів, із них 6,3 тис. – хліба [38].

Німецькі джерела констатують, що загалом план експорту з України було виконано лише на 20 %. Сучасні вітчизняні дослідники оцінюють кількість вивезеного хліба приблизно як одну третину від 75 млн пудів, заготовлених установами Державного хлібного бюро [38].

Уряд уживав заходів з оживлення промислового виробництва. Так, активізували роботу Харківського паровозобудівного заводу, який отримав із Державної скарбниці кошти, заборговані за постачені раніше машини.

Відновили роботу Катеринославського металургійного заводу. Було ухвалено надати державну допомогу кораблебудівельним заводам "Наваль" і "Россуд". Щомісячний видобуток вугілля дещо зріс, проте був утричі меншим проти початку 1917 року [4].

В умовах глибокого занепаду базових галузей промисловості Рада міністрів здійснювала політику концентрації основних ресурсних засобів у руках держави.

У червні 1918 року уряд ухвалив закон про підпорядкування Міністерству торгівлі та промисловості всіх установ та урядовців, які відали виробництвом, заготівлею і продажем палива.

Наступним законом упроваджували регулювання торгівлі металом і металовиробами та контроль за ними.

Міністерство набуло надзвичайних повноважень у цій сфері аж до накладання арешту на продукцію. При ньому було створено особливу нараду з питань металу. Було також засновано Державне бюро із закупівлі за кордоном і продажу в Україні нафти та виробів з неї. Аналогічні бюро діяли при Мінторгпромі з питань торгівлі залізною рудою, розподілу паперу тощо [5].

Суттєвих зрушень у промисловій сфері домогтися не вдалося, тому Україна була змушена завозити із Центральних держав вугілля, паливно-мастильні матеріали, сільськогосподарські машини тощо.

Монопольне розпорядження промисловою продукцією дозволило задовольняти першочергові потреби держави, однак вело до згортання товарного ринку, зростання ажіотажного попиту та спекуляції.

Важливо також було налагодити транспортну інфраструктуру. Це стало одним із важливих завдань уряду. Міністерство шляхів очолив досвідчений та ініціативний інженер Б. Бутенко. Було виділено кошти на реконструкцію та добудову залізничних колій Гришине – Рівне (40 млн крб), Жмеринка – Могилів (10 млн крб). Розпочалося проектування ліній Миколаїв – Умань, Херсон – Джанкой, Новоград-Волинський – Жмеринка та ін. Понад 90 млн крб було виділено на збільшення оборотних капіталів залізниць [5].

Але продовжували накопичувати заборгованість залізничникам із заробітної плати, їхні сім'ї було позбавлено безплатного проїзду, обмежено права галузевої профспілки тощо. Це призвело в липні до загальноукраїнського страйку залізничників, який фактично паралізував рух. Було вжито жорстких заходів щодо страйкарів – звільнення, арешти, вислання тощо. Шляхом тиску, а також певних поступок із боку влади конфлікт удалося владнати.

Міністерство займалося також й облаштуванням шосейних і ґрунтових доріг. Асигнували кошти на підтримання діяльності портів Одеси, Херсона, Миколаєва, Маріуполя, а також річкового флоту.

Міністерство працювало над перспективними проєктами – Вісло-Дніпровського водного шляху, каналу Північний Донець – Дніпро та ін. Загалом на потреби міністерства шляхів із державного бюджету було виділено 1 млрд 151 млн крб [5].

Таким чином, Гетьманат П. Скоропадського спромігся здійснити суттєві зрушення в економічному житті України.

Одним із найсуттєвіших здобутків економічної політики гетьманського уряду стало зміцнення фінансово-банківської системи, поліпшення роботи залізничного транспорту, налагодження зовнішньої торгівлі. Уряд намагався здійснити прогресивну аграрну реформу ринкового типу. Але через різновекторність інтересів різних груп землевласників і демагогічні нападки з боку українських соціалістичних партій із їхніми антиурядовими гаслами, усі розпорядження гетьманського уряду в земельній справі сприймали як удар по інтересам селянства. Загалом соціально-економічна діяльність уряду ускладнювалася через наслідки глибокої господарської кризи й залежність від союзників – країн Четверного союзу. Пріоритет їхніх економічних інтересів детермінував гальмування й земельної реформи, і деформації у продовольчій справі, і валютно-курсову асиметрію, одновекторність зовнішньоторговельних зв'язків.

1.3. Соціальна й економічна політика доби Директорії УНР

26 грудня 1918 року було сформовано перший уряд Директорії із 22 осіб на чолі із прем'єр-міністром В. Чехівським. Того ж дня нова влада проголосила заяву, у якій пояснювала громадянам, що відтепер уся влада в УНР має належати лише класам, що працюють, – робітникам і селянам. Решту верств населення позбавляли права голосу й участі в управлінні державою. Директорія швидко встановила владу на значній частині території України. Населення її підтримувало, оскільки вона була українською й ліквідувала ненависні гетьманську владу й окупацію. Але внутрішня та зовнішньополітична ситуація була ще складнішою, ніж за попередніх двох урядів.

Із 1919 р. УНР вела затяжну, нерівну війну на кілька фронтів проти більшовиків, денікінців та поляків за фактичної відсутності тилу. Як і всі війни, вона завдавала розруху, призводила до завмирання торговельно-промислового життя тощо.

Через це Директорії не вдалося налагодити управління економікою. Великі економічні втрати, яких зазнало господарство України в результаті Першої світової війни та революційних подій, були катастрофічними.

Загострювався паливний голод. Значно знизився рівень видобутку вугілля. 1918 р. було видобуто 34,8 % вугілля, порівняно з 1913, а в 1919 – лише 20,5 % [5].

Залізорудна і марганцева промисловість 1919 р. майже повністю припинила свою діяльність. Різко скоротила виробництво машинобудівна промисловість України. Істотно зменшилося виробництво цукру. У складному становищі перебували й інші галузі харчової промисловості.

Усе це негативно позначилося на матеріальному становищі населення, особливо міського. Тисячі робітників, рятуючись від голодної смерті, тікали з міст у село. Торгівля набула спотворених форм.

4 січня 1919 року законом Директорії українську гривню було визнано єдиним законним засобом оплати на території УНР. Хоча територія, яку контролювала Директорія, була порівняно невеликою, гривня мала більшу купівельну вартість аніж "керенки", більшовицькі рублі чи "денікінки".

Щоб підняти функціональне значення українських грошей і довіру до них у населення, уряд випускав на ринок час від часу значну кількість цукру, борошна, спирту та інших продуктів, які були у його розпорядженні.

Щодо податкової політики Директорії УНР, то її впровадження було до певної міри умовним. 17 січня 1919 року було встановлено свого роду "репресивно-конфіскаційний податок", а саме: випущено декрет про примусове здавання населенням золота та срібла до Держбанку, а також постановлено конфіскувати пам'ятники для того, щоб придбати метали для карбування монети [22].

Поступово, унаслідок частої зміни території та лінії фронтів, відсутності організованого державно-фінансового апарату та деморалізації населення, податки перестали надходити до Державної скарбниці.

5 лютого 1919 року Рада міністрів УНР залишила Київ. У цей час уряд був зайнятий, переважно, налагодженням шляхів отримання коштів із-за кордону та проблемою необмеженої емісії паперових грошей.

За таких умов питання податкової політики, питання бюджету не могли стояти на порядку денному. Загалом фінансову політику Директорії можна змалювати двома словами: реквізиції та емісії [22].

Почало виявляти невдоволення економічною політикою Директорії й українське селянство, яке на початку боротьби з Гетьманщиною її підтримувало. Поштовхом до поглиблення конфлікту став земельний закон Директорії, виданий 8 січня 1919 року. Його основні положення майже збігалися з аналогічним законом Центральної Ради, ухваленим свого часу під впливом двох провідних українських партій – есерів та українських

соціал-демократів, які заклали в аграрні перетворення своє бачення аграрних проблем. Проект став компромісом між різними політичними силами.

Закон закріпив скасування приватної власності на землю, ліси й надра та перехід їх у власність держави. Замість земельних комісій, які діяли в часи Гетьманату, здійсненням реформи на місцях, стали опікуватися земельні управи.

Вони допомагали створювати запасні земельний і меліоративний державний фонди, перешкоджали самочинному захопленню землі, налагоджували сільськогосподарський кредит, визначали площі для громадського користування.

Трудову земельну норму, порівняно із законом Центральної Ради, зменшували вдвічі й обмежували 15 десятинами.

Але кожне господарство мало отримати в користування не менше ніж 5 – 6 десятин.

Сільські громади визначали термін землекористування. Запасний земельний фонд мали поповнювати шляхом ділянок, що з різних причин звільнялися. Фонд передавав їх малоземельним селянам.

Директорія також підтримувала високопродуктивні господарства, які не дробили, а передавали трудовим спілкам, що створювали для цього.

На жаль, через два місяці після ухвалення закону, уряд УНР обумовив передавання землі селянам кількома обтяжливими зобов'язаннями. Так, господарі за отримані ділянки повинні були передавати державі третину врожаю ярового хліба, повну сплату вартості оранки, повну попередню сплату всіх податків і т. ін. [40].

Українське селянство дуже не просто сприймало рішення аграрного питання. Попередній досвід Української Центральної ради в цьому плані був досить сумним. Землю віддавали безоплатно, а потім за гетьмана забрали. Тому селяни вагалися, чи доцільніше було б заплатити викуп (є факти які свідчать про готовність селянства до цього кроку), аби лише отримати земельні наділи у приватне володіння назавжди [21].

Наявні два суперечливі моменти у свідомості селян. З одного боку, це їхнє бачення соціальної справедливості, оскільки селяни вважали, що земля Божа, а належати вона має тим, хто на ній працює. Тому необхідно відібрати землю в поміщиків і безоплатно порівну розподілити її між селянами. З іншого – була власницька психологія – володіти землею, а не тільки користуватися. За весь час аграрних перетворень, статус селян – або власників, або користувачів – так і не визначили.

Селяни не розуміли, чи буде земля переходити у спадщину, або її будуть знову періодично перерозподіляти. Тому вони стали схилитися до думки купівлі землі та встановлення приватної власності на неї.

Це дало б кожному з них упевненість землевласника та привело до відновлення продуктивних сил на селі. Приватна власність на землю – це єдиний шлях, на їхню думку, назавжди стати господарем своєї земельної ділянки [21].

Послідовне втілення у життя земельного закону в життя ускладнювалося постійними воєнними діями, частими переїздами уряду, браком налагодженого апарату управління на місцях, непогодженістю з аграрним законом підзаконних актів. Директорія не дуже уважно стежила за настроями селянства. Своєю чергою, селяни мало вірили в неї. Вони втомилися від збройної боротьби, протистояння, руйнації, не довіряли вже ніякій владі, їх охопила апатія та байдужість.

Аграрна політика Директорії УНР була яскраво виявленою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства.

Вона постійно балансувала між економічною доцільністю й популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів. Земельне законодавство, яким Директорія намагалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, усе ж не виконало свого завдання щодо консолідації селянства навколо влади УНР на основі вирішення аграрного питання. Це було однією з головних причин поразки української національної революції [35].

Таким чином, нерішучість у провадженні внутрішньої соціально-економічної політики, загострення відносин із сусідніми державами, призвели до того, що від Директорії почали відходити не тільки селяни, але й інші трудові верстви населення.

1.4. Соціально-економічне становище ЗУНР

Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) було створено в листопаді 1918 року після розпаду Австро-Угорської імперії. До складу уряду – Української Національної Ради – увійшли представники середнього й заможного селянства, світської інтелігенції та духовенства.

У програмній Декларації Української Національної Ради від 5 листопада 1918 року було проголошено основні засади державного будівництва: створення демократичної держави, без національного поневолення та соціального гніту, забезпечення рівності перед законом, вибори на основі загального, рівного, прямого, таємного та пропорційного виборчого права. Усі громадяни "без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні ..., – ішлося в документі, – а демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві ... забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу" [29].

Передбачалося також здійснення справедливої земельної реформи, 8-годинний робочий день і забезпечення повної охорони праці.

До складу УНР увійшли 15 секретарств (міністерств): внутрішніх справ, зовнішніх справ, військових справ, фінансів, юстиції, торгівлі та промисловості, шляхів, земельних справ, харчових справ, пошти й телеграфу, праці та суспільної опіки, суспільного здоров'я, освіти, публічних робіт, віросповідання [29].

Уже перші кроки, уряду ЗУНР свідчили, що він намагався взяти під контроль економічне життя краю.

Так, було введено обмеження на експорт нафти й нафтових продуктів (бензину, машинної олії, парафіну), озокериту.

Для запровадження жорсткого регулювання у сфері економіки й поповнення Державної скарбниці було монополізовано продаж зерна, хлібопекарських виробів, великої й малої рогатої худоби, свиней, картоплі, шкіри, цигарок, спирту, соди, цукру, сірників, а також встановлено мито й монопольну оплату із продажу тютюнових виробів, солі, цукру та пороху.

Зокрема, секретарство фінансів від 1 грудня 1918 року забороняло без дозволу продавати тютюнові вироби.

Концесія терміном на три місяці в місцевостях із населенням понад 10 тис. мешканців коштувала підприємцеві 500 крон, від 5 до 10 тисячі – 400 крон, понад 10 тисяч – по 300 крон. Тільки за тютюн уряд хотів отримати близько 100 млн крон річного доходу [45].

Окремими заходами секретарство фінансів мало намір відрегулювати торгівлю худобою, а також узяти під свою опіку збір і реалізацію врожаю за 1918 р.

Але зробити це було складно, оскільки після відходу 22 листопада 1918 року зі Львова українських військ навіть провести засідання уряду

стало проблематичним. Налагодити роботу вдалося лише в січні 1919 року у Станиславові, де було сформовано новий уряд.

Напрями роботи нового складу уряду ЗУНР було окреслено у програмовій заяві "До громадян держави" від 3 січня 1919 року.

Найважливішими завданнями стала "раціональна відбудова краю ..., планова і систематична соціалізація вже нині дозрілих до неї галузей народного господарства" [29]. Передбачалося створити відповідну комісію, яка мала була розробити план відбудови. Також було визначено риси земельної реформи. У податковій сфері декларували введення прогресивного дохідного податку, ліквідацію монополій.

Аграрне питання на порядку денному нового уряду стало одним із пріоритетних. Над ним працювали всі політичні партії та спеціальна земельна комісія, до складу якої увійшли С. Данилович, С. Вітик, Т. Старух, А. Шмігельський, П. Шекерик-Доників, Л. Петрушевич, С. Онишкевич, І. Макух та ін. Ця організація ухвалила ряд резолюцій щодо виконання весняно-польових робіт і регламентування умов оренди землі [46].

30 січня 1919 року на засіданні секретарства земельних справ, із метою юридичного супроводу земельної реформи, було створено правничу комісію із 15 осіб на чолі з М. Мартинцем.

Щоб прискорити вирішення земельного питання, уже на першому засіданні, 31 січня 1919 року, було запропоновано поширити на територію ЗУНР земельний закон Директорії, який вона ухвалила 8 січня 1919 року.

Цю пропозицію підтримали ті депутати, які стояли на позиціях соціалізації землі (вилучити землі в поміщиків без викупу і цим задовольнити запити селянства). Цю позицію поділяли не всі.

Частина політикуму ЗУНР негативно оцінила земельний закон Директорії, оскільки він скасовував приватну власність, а вони не збиралися зазіхати на руйнацію підвалин економічного життя західних країн, на підтримку яких вони дуже розраховували.

Діячі ЗУНР усвідомлювали, що зволікання в розв'язанні земельної проблеми негативно впливає на авторитет влади. Тому ухвалили рішення негайно розпочати підготовку самостійного земельного законодавства.

У січні – лютому 1919 року земельна комісія ухвалила низку резолюцій, які стосувалися аграрної сфери.

21 лютого 1919 року секретарства земельних і внутрішніх справ видали розпорядження, яким установлювалося, що "всі ґрунти, пригожі

до рільної культури, мають бути управлені і нікому не вільно лишити придатного до культури ґрунту облогом" [29].

Якщо власник поля не мав можливості чи бажання його обробити – наділ переходив державі й далі, відповідно до рішення громадської рільничої комісії, передавався в оренду іншому власникові, зазвичай, із малоземельних чи безземельних селян. Аналогічні правила вводили щодо використання сільськогосподарського реманенту [29].

Керівники ЗУНР мали поспішати, щоб забезпечити врожай 1919 р., наповнити ринок сільськогосподарською продукцією та послабити продовольчу кризу.

Процес обговорення земельного закону був важким. Подано було декілька проєктів, які детально обговорювалися в земельній комісії та на засіданнях Української Національної Ради.

С. Голубович, який очолив кабінет міністрів, оголосив головні тези одного із проєктів:

- 1) відчуження великої земельної власності через викуп;
- 2) узаконення приватної власності;
- 3) установлення мінімуму угідь, які не приватизують;
- 4) обмеження прав успадкування й обкладання боргом;
- 5) передавання великих лісових комплексів у державну власність;
- 6) право набувати земельну власність закріплювали лише за безземельними й малоземельними;
- 7) сплата за землю могла відбуватися шляхом індемнізації (кредитної сплати) [6].

Проєкт викликав гостру дискусію. Найбільш раціональними було визнано законопроєкти, розроблені Левом Бачинським і Северином Даниловичем.

На думку Л. Бачинського, слід було примусово викупити землю власників земельних угідь, розмір яких перевищував установлений максимум, і передати у спадкове володіння малоземельному або безземельному селянину в тих розмірах, які власник міг обробити разом зі своєю родиною.

Він заперечував доцільність передавання землі у спільну власність громади, стверджуючи, що через притаманний галицькому селянству індивідуалізм такі господарства можуть бути занедбані, тому пропонував, щоб наділи, що не обробляли впродовж двох років, підлягали конфіскації.

Проект С. Данилевича надавав перевагу передаванні великої власності громадам для ведення колективного господарства, тобто йшла мова про переведення земель великої власності (розміром 50 – 100 моргів) до "народного земельного фонду" для колективного господарювання [29].

Землями із цього фонду мали розпоряджатися громадські земельні ради, обрані місцевим населенням шляхом голосування [29]. Тобто цей проєкт нагадував радянський варіант земельної реформи, де землю передавали в колективне користування й нею розпоряджалися земельні ради, обрані місцевим населенням. Різнилися думки й щодо максимальної кількості землі.

Майбутній закон обговорювали на сесіях Ради у лютому і березні 1919 року. Ухвалення остаточного рішення відклали до другої половини березня 1919 року.

Секретарство внутрішніх справ зобов'язали розповсюдити проєкти для обговорення. У результаті 14 квітня 1919 року, Українська Національна Рада ухвалила закон, що визначив основи аграрної реформи (проєкт земельної реформи Л. Бачинського). Головною її метою було визнано наділення землею малоземельного й безземельного селянства на правах приватної власності.

Проголошувалося експропріація й перехід у земельний фонд Західноукраїнської Народної Республіки для подальшого розподілу земель поміщиків, монастирів, єпископів, церков, приватних фондаций та установ, земель, які не обробляли власними силами, а також інших маєтностей, що перевищували необхідний для однієї сім'ї розмір.

Останнє означало, що під дію закону частково підпадало землеволодіння заможного селянства, яке використовувало найману робочу силу. Без відшкодування конфісковували домени австроугорської династії; землі, власники яких виступили проти державності Західноукраїнської Народної Республіки, а також здобуті спекуляцією чи збройним шляхом доменіальні володіння.

У власність сільських громад переходили водні ресурси місцевого значення, а також пасовиська й полонини, користування якими в минулому було сервітутним правом. Ліси, води й земельні надра ставали власністю держави.

Першочерговість в отриманні земельних наділів установлювали для інвалідів війни, сиріт і вдів. Позбавляли права на землю дезертирів

з Української галицької армії та осіб, що скоїли злочини проти держави та її збройних сил.

Положення про експропріацію великої земельної власності набирали сили одразу після ухвалення закону, однак окремі його статті застерігали проти здійснення поділу землі до закінчення воєнних дій і встановлювали адміністративні покарання за її самочинне захоплення.

Низка таких важливих питань, як розміри наділу, викуп землі чи безоплатне передавання у приватну власність, проблема іпотечних заборгованостей тощо, викликали політичні суперечки та труднощі, тому їх вирішення покладалося на майбутній Сейм [5].

Проблемою залишалася ціла низка питань: наділення селян землею не могло розпочатися до закінчення війни, до повернення військових додому; нічого не було сказано про форму конфіскації із відшкодуванням чи ні; не вказувалося також, за платню чи без неї наділяли землею нових власників. Їхнє вирішення відкладалося до майбутнього парламенту, тобто – на невизначений термін.

Загалом земельний закон був революційним актом, оскільки здійснювали ліквідацію великого землеволодіння. Проте втілити в життя закон уряд Західноукраїнської Народної Республіки не встиг через складні міжнародні обставини.

Катастрофічного характеру, особливо навесні 1919 року, набула харчова проблема. Постачання продуктів із Наддніпрянщини, політика уряду ЗУНР, спрямована на контроль за витратами продуктів і їхню регламентацію, не дали тривалого результату.

Секретарство внутрішніх справ увело розпорядження "Про обмеження вживання м'яса" (уводили заборону на вживання м'яса й м'ясних продуктів у середу та п'ятницю кожного тижня) і "Про борошно, хліб та мучні страви" (під час випікання хліба й печива чи інших виробів належало домішувати до тіста 25 % картоплі, цукру).

Регламентували й продаж хліба в закладах харчування, а повітові комісари отримували право встановлювати ціни на продукцію, залежно від регіону. Уводили покарання за недотримання цих розпоряджень – 5 тис. грн або арешт до 6 місяців.

Непоследовною була політика ЗУНР і в промисловій сфері. Так, уряд не визнав доцільним здійснення націоналізації промислових підприємств, шахт, нафтових вишок тощо, а обмежився встановленням контролю над ними з боку секретарства публічних робіт [29].

Секретарство публічних робіт узяло під свій контроль усі державні склади будівельних матеріалів. Населенню надавали можливість придбати матеріали для відбудови зруйнованих помешкань. Так, селяни дістали можливість заготовляти в усіх, без винятку, лісах не більше ніж 20 куб. метрів будівельного дерева, витрати за які мали покривати з фондів повітових комісаріатів [29].

Намагався уряд установити суворий контроль над видобутком і продажем нафти. Але монополізувати нафтовидобуток і контролювати нафтобізнес не вдалося. Процвітали спекуляція та контрабандне вивезення нафти за кордон.

Координацію державної фінансово-економічної політики, мало здійснювати секретарство фінансів. До нього входили: департамент митних зборів, департамент простих податків, департамент Державної скарбниці, науково-статистичний відділ, комітет із народних заощаджень і страхування життя, Українська експедиція заготівлі державних паперів та інші підрозділи, а також секретарство публічних робіт, яке взяло під своє управління облік і забезпечення ресурсів для чіткої організації виробництва в різних галузях народного господарства.

Сприяття реалізації фінансово-економічної політики мали повітові комісари, яких наділяли широкими повноваженнями.

На початку січня 1919 року у Станиславові було сформовано фінансову комісію. До неї ввійшли: Семен Вітик, Микола Лагодинський, Лев Петрушевич, Антін Горбачевський, Андрій Манько, Теодор Ваньо, Лев Бачинський, Михайло Король, Северин Данилович, Григорій Матіаш.

Протягом листопада 1918 і до липня 1919 року уряд видав низку нормативно-правових актів, які мали забезпечити правові основи бюджетної, грошової, банківської, податкової систем.

Позитивним чинником фінансової системи ЗУНР було не втручання влади в наявну практику фінансово-майнових відносин (наприклад, розпорядженням секретарства фінансів від 12 грудня 1918 року було продовжено мораторій для правно-приватних грошових претензій, установлених австрійським міністерством 24 червня 1918 року, відкладали до 30 червня 1919 року вимоги оплати векселів або чеків тощо) [29].

Брак власних грошей та економічні чинники об'єднавчого процесу УНР і ЗУНР змусили уряд запровадити в обіг гривню як платіжний засіб разом з австрійською кроною (постанова від 4 квітня 1919 року). За відмову приймати нову валюту передбачалося покарання – арешт до 6 місяців чи грошове покарання до 50 тис. грн.

На жаль, незважаючи на ці заходи, гривня не стала основною валютою, населення продовжувало користуватися австрійськими кронами, до яких було більше довіри.

Одним із пріоритетних завдань діяльності фінансових органів стало наповнення Державної скарбниці й забезпечення достатнього готівкового обігу.

Податки передбачалося стягати "... щоб не переслідувати податковими жаданнями найбідніших верств і знищених війною власників; сконцентрувати в Державній скарбниці, згідно перекинути готівку в державних касах із тих місць, де її забагато – до порожніх кас і розписати внутрішню державну позичку".

У торгівлі основним партнером ЗУНР залишалася Угорщина, про що свідчить ратифікація окремої торговельної угоди між ними в березні 1919 року. Але через військові дії торговельні операції були не регулярними.

Важливою складовою діяльності уряду було ухвалення низки нормативно-правових актів, які регулювали кадрові питання щодо забезпечення кадрами виконавчої влади, судової системи, митної справи, охорони, транспорту, пошти. Закон "Про тимчасову адміністрацію" від 16 листопада 1918 року містив пункт про нові кадри.

Інша група нормативних актів регулювала соціальне забезпечення населення. Було введено норму надання одноразової допомоги державним службовцям, пенсіонерам, удовам і сиротам. У розпорядженні від 26 січня 1919 року.

Здійснювали заходи для підвищення постійних заробітних плат державним функціонерам і службовцям. Так, наприклад, окремим законом Української Національної Ради від 10 лютого 1919 року установлювали добові для депутатів. Їхня сума становила 50 крон за час їхньої присутності на сесії й роботі в комісіях. На 100 % було збільшено оплату праці службовцям Державної жандармерії.

Невирішеним залишилося робітниче питання. Законом від 12 квітня 1919 року було встановлено 8-годинний робочий день для робітників на підприємствах усіх форм власності. Але норму могли переглядати за згодою з робітничими організаціями, зі встановленням понаднормової оплати. Для підприємств із безперервною працею вводили окремий розпорядок.

Закон не поширювався на робітників, які працювали на земельних наділах, а в разі виникнення суперечок їхнє вирішення мала розглянути окрема комісія з робітників і власників.

Залишилося невирішеним питання соціального захисту робітників, соціальної допомоги та підвищення заробітних плат.

В умовах складної соціально-економічної ситуації гострою проблемою постала боротьба з хабарництвом.

Розпорядженням від 22 квітня 1919 року хабарником уважали того, "хто за сповнюване уряду або публічного обов'язку приймає або дає (безпосередньо чи посередньо) законно неоправдану заплату або яку-небудь іншу користь, хоч би се була лиш принука до правильного сповнювання, оскільки вчинок не підпадає під постанови карного закону". Покарання передбачало сплату грошового штрафу до 10 тис. грн або арешт до трьох місяців. У разі повторення злочину кару подвоювали [29].

Таким чином, після проголошення ЗУНР і до початку 1919 року уряд намагався визначити шляхи подолання економічної кризи. Було створено відповідну правову основу соціально-економічної діяльності органів влади й управління.

Соціально-економічну політику уряду було спрямовано на забезпечення населення продовольством, здійснення справедливої земельної реформи, установлення 8-годинного робочого дня, забезпечення охорони праці, підтримку Галицької армії, яка вела тяжкі бойові дії проти поляків.

Однак вирішити всі нагальні завдання виявилось доволі складно. Після відходу 22 листопада 1918 року зі Львова українських військ було проблематично навіть провести засідання уряду. Більш-менш активну роботу уряду вдалося налагодити лише в січні 1919 року у Станиславові, де було сформовано новий кабінет міністрів.

Керівники ЗУНР допустили ряд серйозних помилок і прорахунків, що негативно впливало на авторитет влади.

Галицьким лідерам не сподобалася аграрна реформа, здійснена в Наддніпрянській Україні. Вона не відповідала розвитку та традиціям західноукраїнських земель. Тому було підготовлено власний земельний закон. Але його розробляли досить повільно й залишили незавершеним.

Крім того, соціальне напруження посилювалося й через невирішеність робітничого питання, і через монополію держави на продукти харчування.

Відсутність кардинальних рішень в економічній сфері шкодили Західноукраїнській державності. Колишній секретар військових справ Д. Вітовський наголошував, що "Національна рада дотепер нічого не дала ані робітникам, ані селянам. Тому викликала незадоволення. Вона повинна розв'язатися, проголосивши восьмигодинний робочий день праці для робітників [...] порішивши, що земля великих власників переходить у власних селян ..." [46].

Акт злуки, який мав би змінити організаційну структуру Західноукраїнської держави, залишився лише декларацією. Хоча ЗУНР і стала областю УНР, однак наддніпрянський уряд не мав ніякого впливу на землі Східної Галичини, не було створено загальнонаціональні органи влади.

Крім цього, утілення в життя положень програмної декларації стримувалося й об'єктивними причинами, передусім продовженням інтенсивних воєнних дій, розрухою, відсутністю відповідних фахівців та матеріальних ресурсів.

У своїй внутрішній політиці Українська Національна Рада постійно змушена була зважати на зовнішній чинник, особливо на те, який відгук її дії будуть мати в уряді країн Антанти.

1.5. Соціально-економічні перетворення Радянського уряду

Створений у грудні 1917 року більшовицький уряд України – Народний секретаріат – розпочав утілення в життя низки законодавчих актів, які були обіцяні народу.

У січні – березні 1918 року на Україну було поширено дію перших радянських декретів (Декрет про мир, Декрет про землю) і розпочато націоналізацію великих промислових підприємств та встановлення робітничого контролю над виробництвом.

Із початком громадянської війни та іноземної інтервенції 1918 року, із метою зосередження в державі всіх ресурсів і порятунку господарських зв'язків, було встановлено командно-адміністративний режим і почали вживати надзвичайних заходів, що пізніше назвали політикою воєнного комунізму. Воєнний комунізм було спрямовано на заміну вільного обігу товарів і грошей централізованим розподілом продовольства та промислових товарів серед населення.

У промисловості передбачалося:

- націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості;
- установа державного контролю над виробництвом;
- введення загальної трудової повинності для чоловіків від 18 до 45 років (для технічних спеціалістів – до 65 років);
- мілітаризація праці (примусова праця, заборонено перехід з однієї установи до іншої, паспорт замінено трудовою книжкою тощо).

У сільському господарстві передбачалося:

- запровадження продрозкладки – системи заготівлі сільськогосподарських продуктів, згідно з якою селяни зобов'язувалися здавати державі за твердими цінами всі надлишки сільгосппродукції (під час визначення обсягів виходили з потреби держави у хлібі, від продрозкладки звільняли господарства менше ніж 5 десятин, частину вилученого хліба розподіляли між бідняками, продрозкладка здійснювалася комітетами незаможної бідноти та продовольчими загонами з міста);
- установа державної монополії на продаж і заготівлю хліба;
- введення кругової поруки у сплаті продрозкладки;
- перешкоджання загороджувальними загонами на залізницях і водних шляхах нелегальній торгівлі хлібом;
- створення великих соціалістичних господарств – радгоспів і комун (початок колективізації сільського господарства).

У торгівлі та фінансах передбачалося:

- товарно-грошові відносини скасовували й замінювали прямим товарообміном;
- запроваджували карткову систему на продукти харчування за зрівняльним принципом;
- скасовували плату за житло, комунальні послуги та транспорт.

Така політика супроводжувалася різким обмеження суверенітету України: КП(б)У розглядалося як складова частина РКП(б), керівництво профспілками та громадськими організаціями здійснювалося з Москви. А в червні 1919 року було утворено військово-політичний союз радянських республік, із метою централізованого керівництва господарством, фінансами та створення єдиного військового командування.

Воєнний комунізм став моделлю державного регулювання економіки, що мала подвійну природу.

З одного боку, він був реакцією на критичні обставини, що передбачало ці вимушені тимчасові заходи, а з іншого – його реалізація на практиці свідчила про спробу безпосереднього переходу до нового суспільного устрою.

Продрозкладка стала своєрідною основою політики воєнного комунізму. Спочатку її обсяги визначали потребами сім'ї та фактичною наявністю в неї зерна, але потім головним критерієм стала потреба держави у хлібі.

Ідею побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів було закріплено декретами Раднаркому "Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів" (4 грудня 1920 року); "Про безплатний відпуск населенню предметів широкого вжитку" (17 грудня 1920 року); "Про відміну плати за будь-яке паливо" (23 грудня 1920 року) [50]. Головним методом здійснення політики воєнного комунізму став "червоний терор", який, проводила Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК). Держава часто зверталася до позаекономічних методів примусу. Праця набула форми тяжкої повинності.

Продрозкладка передбачала вилучення не тільки хліба, але й м'яса, яєць, овочів. Більшовики використовували продрозкладку для боротьби з куркульством, від цього часто страждали міцні селянські господарства.

Формально монополію було встановлено лише для так званих нормованих продуктів, а саме: хлібопродуктів, зернового фуражу та олійних рослин. Реально саме монопольне право було виведено поза законодавчі межі. У дійсності абсолютне право на отримання та збут продукції поширювалося й на всі інші вироби широкого народного споживання. На всі продукти, що виробляла держава, було встановлено тверді низькі ціни. Остаточо ж (юридично) монополію на сільськогосподарські продукти запроваджено декретом Ради Народних Комісарів від 24 січня 1919 року [22]. Наслідки такої політики були негативними.

Це економічна криза, падіння сільськогосподарського та промислового виробництва, інфляція, було остаточно ліквідовано ринкові відносини, погіршилися умови життя народу та зросла соціальна напруженість, що призвело до розгортання повстанського руху.

Отже, політичний курс більшовиків у 1919 – 1920 рр. в Україні було спрямовано на зміцнення влади. Це завдання здійснювалося методами позаекономічного примусу й "червоного терору".

Джерела до теми

Із I Універсалу Української Центральної Ради (1917 р.)

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротися за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям.

Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті!

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас кращі ...

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одкинуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло. Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісаря, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо і цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чиземська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада! зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести

широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступиш ти до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з ними стануть до праці коло організації автономії України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, тон увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою – стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця (іюня) числа 10 [9].

II Універсал Української Центральної Ради (1917 р.)

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести

Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з цим творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будівання життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготує проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи,

що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатності армії.

Сповідуючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить сіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної перемоги революції.

У Києві 1917 року, 3 липня. Українська Центральна Рада [10].

Офіційне пояснення Генерального Секретаріату щодо земельної справи (12 листопада 1917 року)

До Генерального Секретаріату надходять запитання про те, як треба розуміти ті або інші думки останнього Універсалу про Земельну справу. [...] Оберегаючи все народне господарство: машини, ліси, будинки, лани, скот і інше, дбаючи про порядок в Україні, Універсал не дозволяє ніяких самочинних захватів земель і всякого добра, порубки лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже всенародне багатство та викличуть розруху та сварки в краю і серед селянства. [...] Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи то козачі, чи якісь інші, залишаються у власності теперішніх хазяїнів. [...]

Право власності на землі, які належать містам, містечкам і селам, або перебувають під дачами, садибами, городами, садами, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками і таке інше – Універсалом не скасовується.

Взагалі Універсал не тільки не дає права розпоряджатися самовільно землями, сільськогосподарським реманентом, кіньми і т. п., а признаючи його добром всенародним, передає під догляд і в розпорядження Повітовим та Губернським Земельним Комітетам при допомозі Комітетів волосних [12].

Ціни на продукти у Києві (жовтень 1917 року)

За пуд пшона – 12,8 крб; гречаної крупа – 14,95 крб; проса – 8 крб; борошна – 9 крб; перлового ячменю – 10,95 крб; цукру – 14,55 крб; гасу – 5,85 крб [10].

Із III Універсалу Центральної Ради (1917 р.)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки.

На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Української Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогли всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі – касується. Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як поряdkувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо: На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. [...]

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не нарушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу. [...]

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади

на місцях. І до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпеченими всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцях. [...]

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх – 9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 року [10].

Із Постанови III Українського національного з'їзду Київщини про землю (28 – 30 жовтня 1917 року)

[...] Всі землі України (Український земельний фонд) переходять без викупу в користування всього трудового народу України, який порядкує ним через сільські громади, волосні, повітові, краєві та всеукраїнські земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого та таємного виборчого права. З'їзд звертається до Центральної Ради, щоб вона оголосила всі землі на Україні земельним фондом,

виробила і затвердила законопроект про порядкування землею земельним комітетом. [...] З'їзд домагається негайної націоналізації всіх тих галузей господарства, які забезпечують найпекучіші життєві потреби людності (залізниця, пароплави, вугільну та іншу промисловість) [12].

Із Земельного закону, затвердженого Українською Центральною Радою (18 січня 1918 року)

1. Право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах УНР віднині касується.

Як видно з цього документа, деякі твердження, які проникають нині в засоби масової інформації про вбивство митрополита більшовиками з війська Коцюбинського і Муравйова, не правильні. Червона Армія форсувала Дніпро між Пуїце-Водиценским лісом і Куренівкою 26 січня, а місто повністю зайняли 27 січня 1918 року. За розслідуванням кореспондентів газет того часу, таких як "Відродження", "Волинської газети", митрополит Володимир, ймовірно, був убитий релігійними фанатиками через розкол, який намічався в церкві.

2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу УНР.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни УНР без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону.

4. Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багатствами належить, до скликання Української Установчої Ради (зборів) Українській Центральній Раді ... [12].

Із IV Універсалу Української Центральної Ради (січень 1918 р.)

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю

розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі

... В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів ... В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительтво республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених клясах надмірі капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу. Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім

на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації. На ґрунті анархії, неспокоїв у житттю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо – Росії [12].

**Із мирного договору між Українською Народною Республікою
і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією,
Туреччиною з другої сторони (9 лютого 1918 року)**

Тому, що Український Народ в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажане привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народньої Республіки; вони хотять сим вчинити перший крок до тревалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на поли політичному, правному, господарському і умовому

Стаття I.

Українська Народна Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що военний стан між ними покінчений. Сторони, заключуючі договір, рішилися надалі жити взаїмно в мирі і дружбі.

Стаття II.

1) Між Українською Народною Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Дальше на північ ітиме границя Української Народньої Республіки починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгорай – Щєбогшин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріче – Сарнаки – Мельник – Високо Литовськ – Каменець Литовськ – Прушани – Вигоновське Озеро.

Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненем бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народня Республіка мала граничити ще з якою іншою державою Почвірного Союзу, то що-до того застерігають ся окремі умови.

Стаття III.

Опорожнюванє занятих областей пічнеться негайно по ратифікації сього мирового договору. Спосіб переведення опороження і передачі опорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV.

Дипльоматичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключують договір, почнуть ся зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігають ся окремі умови.

Стаття V.

Сторони, що заключують договір, зрікають ся взаімно звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на проваджене війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенєм всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хибаби вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у звязку, полазгоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статі.

Стаття VII.

Сторони, які заключують договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуєчої згоди:

I. Сторони, які заключують договір, зобовязують ся взаімно навязати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуєчих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаімну обміну лишків найважніших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з оттакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін.

в) Розрахунок відбувається в золоті на такій основі: 1 000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського царства (1 рубель рівнається 1/15 імперіяла), або 1 000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народньої Республіки, рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті бувшого російського царства (1 рубель рівнається 1/15 імперіяла) [12].

Договір Центральної Ради з Німеччиною про поставки великої рогатої худоби з України до Німеччини (13 квітня 1918 року)

Додаток

I Український уряд зобов'язується проставити Центральним державам до 31 червня 1918 р. 2,75 млн пудів живої рогатої худоби. Мінімальна вага кожної живої тварини при цьому повинна становити 15 пудів.

II Із цієї загальної кількості буде передано у німецько-австро-угорський Господарський Централ або його уповноваженим великої рогатої худоби загальною вагою 920 тис. пудів до 31 травня 1918 р., 1,8 млн пудів до 30 червня 1918 р. Київ, 13 квітня 1918 р. [12].

Статут тимчасових земельно-ліквідаційних комісій (15 липня 1918 року)

2. ... На зазначені комісії накладається розгляд справ по нижеслідуючих проханнях власників, володарів та арендаторів землі на промислових підприємствах, які знаходяться поза містами і містечками, коли прохання ці спираються на порушення прав, яке мало місце після першого березня 1917 року через вчинки окремих осіб, сільських громадян та товариств, хоч би ці вчинки спиралися на розпорядження Земельних Комітетів, Рад Робочих, Військових та Селянських Депутатів, Військово-Революційних Комітетів і їм подібних організацій та інституцій, що виникли після 1 березня 1917 р., а також і розпорядження інституцій губернiального, повітового та волосного самоврядування, продовольчих Комітетів та Управ [...].

3. Повітову комісію складають: а) Повітовий Староста, котрий є головою комісії; б) Представник Міністерства Земельних Справ; в) Представник Міністерства Судових Справ; г) Представник Міністерства Внутрішніх Справ ... з) два представники місцевих земельних власників по обранню Місцевого Союзу земельних власників ..., два представники від земельних власників, котрі володіють у повіті не більше як 500 десятинами землі.

Голова Ради Міністрів
Міністр Земельних Справ

Ф. Лизогуб
В. Колокольцов [12].

Універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства (10 січня 1919 року)

Громадяне труженики!

Визволивши Вас од тяжкого ярма гетьманського та московських панів, Директорія дає Вам закони про землю та ліси.

Лихо було впало на Ваші голови, але славне республіканське військо під нашим проводом довершило велику народню справу і тепер трудовий народ України має надію пережити лиху годину і взятись до культурної роботи на вільній землі Української Республіки.

Директорія з великою радістю заявляє, що земля переходить в руки трудового народу, але Директорія вимагає порядку і ладу. Земельні Управи – сільські, волосні, повітові і губерніальні під проводом Народного Міністерства Земельних Справ упорядкують земельні діла і наділять по закону що кому слід, вкажуть як до діла взятись в доброму порядку. Приложіть же свій спасений труд до визволеної землі окропленої кровію борців за щастя і волю України.

Пошануйте тих, хто пішов на велику боротьбу за свободу в таку лиху годину і хай од Вашого імени завзяті козаки нашої Республіканської армії получать народню нагороду за пролиту кров і тяжкі труди. Директорія призначила допомогу і нагороду козакам Республіканської армії, що до кінця стоятимуть вірою і правдою за Українську Республіку, і хай увесь народ щирою душею подякує тим, хто і свого життя не пожалів та пішов обороняти всенародню волю і землю.

Народня правда взяла верх над ворогами, і хай усі знають, що трудовий Український народ зуміє в ладу й порядку далі життя своє влаштувати. Хай же процвіте народня земля добром і достатком на щастя України і вільне трудове життя Ваше і Ваших дітей.

10 січня, 1919 року

Київ

Директорія
Української
Народньої Республіки:
Міністр Земельних Справ:

В. Винниченко, С Петлюра,
Ф. Швець, Андрієвський,
А. Макаренко
М. Шаповал [12].

**Постанова Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України
про створення волосних і сільських комітетів бідноти
(17 січня 1919 року)**

В обов'язки постійної діяльності волосних і сільських комітетів бідноти входить:

Розподіл хліба, продуктів першої необхідності й сільськогосподарського реманенту. Надання допомоги місцевим продовольчим органам по вилученню надлишків хліба із рук куркулів і багатіїв.

В обов'язки комітетів бідноти входить проведення всіх постанов Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, а також відповідальність за невиконання декретів й розпоряджень Радянської влади [9].

**III з'їзд КП(б)У (Харків)
(6 березня 1919 року)**

Про земельну політику

1. Приватна власність на землю скасовується. Земля, ліси, води і надра оголошуються загальнонародною власністю. Поміщики та їх довірені нетрудові орендарі повинні бути негайно виселені з їх колишніх маєтків та господарств, а останні мають бути взяті на облік та контроль земельних відділів Рад.

...

3. Конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського і потреб одноосібних землекористувачів.

...

6. Зїзд зобов'язує всі земвідділи енергійно роз'яснювати і проводити в життя організацію громадської обробки конфіскованих земель (комунальною, артільною, товариського, кооперативного і т. п. землеробства) у формах господарювання, які найвигідніші для селян [12].

Урожай в Україні (липень 1919 року)

Як показали попередні результати збору урожаю, у 1919 р. у сільському господарстві України буде зібрано 1 млрд 100 млн пудів зерна. Із них 900 млн пудів залишається селянам на харчування, 76 млн – на насіння, 125 буде віддано за продрозверстку та продано на ринку. Такий високий урожай селяни України (без врахування Бессарабії, Буковини і Галичини) зібрали внаслідок врожайного року, отримання у власність поміщицьких, церковних, фабрично-заводських земель тощо [9].

Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету Рад про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих товарів і речей домашнього господарства (15 квітня 1919 року)

Імперіалістична війна, навала гайдамацько-німецьких банд, хижацька політика поміщицько-буржуазного уряду гетьмана, пограбування України німецьким і австро-угорським капіталом, вакханалія петлюрівщини, часті зміни режимів і ряд білогвардійсько-куркульських повстань внесли повний хаос і анархію в господарське життя України. Під заступництвом буржуазних урядів Центральної Ради, гетьмана і Директорії нечувано розцвіли спекуляція, грабіж поміщиками і куркулями села, збагачення капіталістів шляхом використання голоду і руйнування України. Усе це вкрай важко позначилося на постачанні трудящих мас і Червоної армії України предметами першої необхідності взагалі і продовольством зокрема. Радянська влада на Україні одержала в спадщину дезорганізовану, розграбовану і знесилену країну.

Тому, незважаючи на достатню кількість продовольчих товарів, робітники і селянська біднота України болісно б'ються в ланцюгах спекуляції і куркульної експлуатації.

Треба врятувати народне надбання від розкрадання мародерами, треба дати робітникам і армії хліб, селянській бідноті насіння, знаряддя виробництва і все необхідне для селянського господарства. Треба прийти на допомогу господарству середнього селянина. Центральний Виконавчий Комітет Рад України, усвідомлює те, що неможливо швидко і безболісно відбудувати господарство, яке розорялося впродовж ряду років, тому вважає, що працюючі маси населення можна врятувати не інакше, як провівши тверду політику радянського соціалістичного будівництва. Вона повинна бути заснована на суворому загальнодержавному обліку і розподілі продуктів харчування і на неухильному проведенні хлібної монополії.

Виходячи з цього, і знаходячись на сторожі інтересів робітників, селян і всього працюючого населення, ЦВК Рад України постановляє:

1. Підтверджуючи непорушність хлібної монополії і систему твердих цін, установити обмін продуктів між містом і селом, між Україною й іншими братерськими республіками на підставі виконання кожним членом радянської сім'ї свого господарського соціалістичного обов'язку. Робітничо-селянська держава повинна вимагати від селян хліба для робітників і армії, від робітників – товарів і продуктів селу; а від армії – охорони свободи праці тих і інших.

2. Затвердивши найсуворіше втілення принципу проведення єдності загальнодержавного обліку, розподілу і постачання населення продовольчими товарами особистого використання і домашнього господарства, покласти ці функції на Народний комісаріат продовольства.

3. Наркомпрод України повинен бути єдиним органом, що має виключне право розпоряджатися всіма продовольчими товарами і предметами особистою використання і домашнього господарства, що знаходяться на території України.

[...] Виходячи далі з того, що загострення громадянської війни та винятково важке становище широких мас трудовою населення вимагають застосування швидких і рішучих заходів у боротьбі з продовольчою кризою, і що ці заходи, у свою чергу, повинні виконуватись єдиною

установою, і що такою установою може бути тільки Народний комісаріат продовольства, Всеукраїнський ЦВК Рад постановляє:

а) розпорядження і постанови Наркомпроду України в галузі продовольства і постачання є єдино і безумовно обов'язковими для усіх без винятку органів і установ Радянської України;

б) Наркомпрод має право вимагати під загрозою відповідальності перед судом революційною трибуналу від всіх установ і відомств негайного і безумовного виконання всіх розпоряджень, щодо продовольчої справи, а саме організувати, реорганізувати і розпустити місцеві продоргани має виняткове право Наркомпрод України;

в) у розвиток п. 5 декрету "Про призначення уповноваженого Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України по продовольству" Народному комісарові продовольства надається право віддавати революційному судові і піддавати арештові посадових осіб і службовців усіх відомств і громадських організацій в галузі продовольства;

г) право арешту і передачі суду Народним комісаром продовольства нікому не може бути передовірено;

ґ) усі перевезення продовольчих вантажів, а також пересування заготівельних експедицій, організованих Наркомпродом України, прирівнюються за правами і перевагами до військових перевезень;

д) цей Декрет набирає сили з дня його підписання і вводиться в дію по телеграфу.

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету Рад
Народний комісар продовольства
Секретар ВЦВКР

М. Петровський
А. Шліхтер
С. Косіор [12].

Закон Всеукраїнського революційного комітету "Про землю" (лютий 1920 року)

Робітничо-селянський уряд доводить до уваги робітникам, селянам, військовій і цивільній владі в Україні:

1. Віднині на території України правом користуватися землею володіють тільки трудящі.

2. Всі існуючі господарства, які належали до цих пір трудовим селянам-власникам, козакам, бувшим державним селянам і т. д., залишаються недоторканими [...].

3. Всі бувші поміщицькі, державні, монастирські і удільні землі, конфісковані іще у минулому році Радянською владою, переходять без всякого викупу у користування всього українського трудового народу і в першу чергу для задоволення потреб у землі безземельних і малоземельних селян та сільськогосподарських робітників. Всі бувші нетрудові власники: поміщики, нетрудові орендарі – підлягають негайному виселенню із своїх економій [...].

...

5. Уся тяглова сила і сільськогосподарські знаряддя праці нетрудових господарств передаються у розпорядження земельних відділів для забезпечення ним у першу чергу безземельних і малоземельних селян, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств [...].

...

7. Бувші поміщицькі землі, а також радянські господарства, які знаходилися у користуванні нетрудових елементів селянства, повинні бути негайно передані також без всякого викупу і оренди на користь в першу чергу безземельного і малоземельного трудового селянства [9].

Декларація уряду УНР (12 серпня 1919 року)

Від Правительства Української Народньої Республіки

Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від большевицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва і селянства буде очищена вся територія України.

Правительство висловлює свою подяку славним козакам, які часто не забезпечені ні харчами, ні одежою і не обуті, йдуть вперед визволяти рідний край від гнобителів. Честь і слава вам, козаки Наддніпрянци і Наддністрянці. Правительство і весь народ не забуде ваших великих заслуг перед Україною.

В цей відповідальний час Народне Правительство оповіщає селян, робітників і весь народ, що воно, як і раніш, твердо стоїть на сторожі прав трудового народу: продовжує підготовляти і провадити ті соціально-економічні реформи, які оголошені в декларації уряду, виданій в Рівному.

Земельна реформа твердо переводиться по оголошеному закону і надалі самим швидким темпом буде доводитися до кінця.

Заводи, фабрики і залізниці, що зупинилися і зруйновані більшовиками, заходами Уряду відновляються і розпочинають працю. Уряд все робить для можливо широкої організації товарообороту і товарообміну з закордонними державами для знищення спекуляції і удешевлення продуктів. Уряд цілком підтримує організацію селянства і робітництва в їх професіональні союзи і допомагатиме їх розвою.

До цього часу мала територія не давала змоги все те переводити в життя. Тепер же з поширенням областей зайнятих українським військом, легше переводити реформу, як земельну на користь трудового селянства, так і робітничу, а також реформи фінансово-економічні, адміністративні та інші. Державні установи нашої Республіки покладають всі сили, щоб ці реформи були проведені якомога скоріше.

Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу і спокою, якого так жадають всі громадяне нашої землі, Правительство повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі демократичні здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому, основуючися на прикладах передових демократичних і соціалістичних правительств, в згоді з Директорією Української Народньої Республіки, сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народнього демократичного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правами Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного і пропорціонального виборчого права.

Стоючи на ґрунті об'єднання всіх демократичних сил на Україні, Народне Правительство кличе демократію України всіх національностей піддержати заходи Правительства для здійснення демократичного ладу на Україні і поруч з українською демократією будувати незалежну і самостійну Українську Народню Республіку, як необхідну основу соціально-економічного, політичного і національно-культурного розвитку всіх народів, що живуть на українській землі.

Голова Ради Народніх Міністрів

Державний Секретар

Кам'янець на Поділлі. 12 серпня 1919 р. [9].

В. Мартос

Л. Прамченко

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Проаналізуйте соціально-економічну політику Української Центральної Ради.
2. Яким чином Українська Центральна Рада намагалася вирішити земельне питання?
3. Чому Брестський мир називали хлібним миром?
4. Визначте основні напрями соціально-економічної діяльності Гетьманату П. Скоропадського.
5. Чому відбулося звуження соціальної бази Директорії УНР?
6. У якому економічному стані перебували західноукраїнські землі після закінчення Першої світової війни?
7. Розкрийте сутність політики воєнного комунізму.
8. Який з універсалів Центральної Ради УНР скасував право приватної власності на землю:
 - а) I Універсал;
 - б) II Універсал;
 - в) III Універсал;
 - г) IV Універсал?
9. Укажіть положення, що розкривають основний зміст III Універсалу Української Центральної Ради:
 - а) поширення влади Української Центральної Ради на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину;
 - б) проголошення автономії України у складі демократичної Російської Республіки;
 - в) установлення восьмигодинного робочого дня, державного контролю за продукцією, виробленою в Україні;
 - г) проголошення Української Народної Республіки;
 - г) скасування приватної власності на землю поміщицьких та інших "нетрудових" господарств;
 - д) проголошення Православ'я державною релігією УНР.
10. "Проголошення ліквідації приватної власності на землю, відсутність визначених строків аграрного реформування, брак адміністративного апарату для його здійснення, хвиля арештів і нерозбірливе закриття утворених за попереднього режиму установ, заборона вживання російської

мови і позбавлення політичних прав усієї інтелігенції, відсутність чіткої моделі державотворення ..." – усе це ознаки врядування:

- а) Центральної Ради;
- б) Української держави П. Скоропадського;
- в) Директорії.

11. За часів якого українського уряду було підписано Брестський мирний договір:

- а) Центральної Ради;
- б) Гетьманату;
- в) Директорії?

12. "Строго таємно. З огляду на сучасний брак харчових продуктів ... мир з Україною мусить бути підписаний якнайскоріше ...

На випадок, якби Україна попросила військової допомоги проти російських максималістів, то таке прохання можливо задовольнити. За це Україна зобов'язується до якнайскорішої поставки хліба ...".

Якого договору стосується цитований документ:

- а) Варшавського договору між Директорією УНР і Польською Республікою;
- б) Мюнхенського договору між Німеччиною та Великою Британією, Францією, Італією;
- в) Брест-Литовського договору між УНР, Німеччиною та її союзниками;
- г) Договору між Українською Державою та Великим Військом Донським?

13. Чим було спричинено падіння Української Центральної Ради:

- а) відкритою підтримкою УЦР селянських виступів і робітничих страйків;
- б) відмовою УЦР від виконання умов Брест-Литовського мирного договору;
- в) завершенням УЦР аграрної реформи та передаванням землі в руки селян;
- г) загостренням відносин УЦР із німецьким та австро-угорським командуванням?

14. Економічна політика гетьмана П. Скоропадського:

- а) сприяла відновленню економіки України як складової частини Російської імперії;
- б) відновила рівноправність економічних відносин із країнами Четверного союзу;

- в) захищала інтереси промисловців і великих землевласників;
- г) забезпечила вільний розвиток селянського господарства.

15. Повернення поміщикам землі, обов'язкове передавання селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків ... – усі ці заходи здійснювали за часів:

- а) Центральної Ради;
- б) Української держави П. Скоропадського;
- в) Директорії.

16. Налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему. Створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, поступово відновлено залізничний рух, створено 150 українських гімназій, відкрито 2 державні університети в Києві та Кам'янці-Подільському, засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр, Українську академію наук – усі ці досягнення було здійснено за часів:

- а) Центральної Ради;
- б) Української держави П. Скоропадського;
- в) Директорії.

17. Залежність стабільності держави від австро-німецьких збройних формувань; відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії; реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; посилення впливу на державну лінію російських консерваційних кіл; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання напруженості в суспільстві та формування організаційної опозиції були основними причинами падіння:

- а) Центральної Ради;
- б) Української держави П. Скоропадського;
- в) Директорії.

18. Який саме з українських урядів проголосив уведення національної валюти – гривні та карбованця:

- а) Центральна Рада;
- б) Гетьманат Скоропадського;

- в) УНР;
- г) Раднарком;
- ґ) ЗУНР?

19. У своїй внутрішній політиці гетьман Павло Скоропадський спирався на:

- а) велику буржуазію;
- б) вище духовенство;
- в) поміщиків;
- г) заможне селянство.

20. Вищий законодавчий орган Української Народної Республіки доби Директорії – це:

- а) Український Національний Союз;
- б) Всеукраїнські Установчі Збори;
- в) Трудовий Конгрес України;
- г) Головна Українська Рада.

2. Українські землі в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)

Основні питання

2.1. Українська Соціалістична Радянська Республіка в добу нової економічної політики.

2.2. Радянська Україна під час сталінської модернізації.

2.3. Українські землі у складі Польщі.

2.4. Українські землі у складі Румунії та Чехословаччини.

Література: [1 – 3; 5; 7 – 9; 11; 12; 14 – 19; 24 – 26; 28; 30; 32; 34; 39; 42; 43; 47].

2.1. Українська Соціалістична Радянська Республіка в добу нової економічної політики

До грудня 1922 року Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) мала формальний статус самостійної держави. Будучи формально самостійними, УСРР та інші національні радянські республіки фактично утворювали одну державу з більшовицькою Росією. У грудні

1922 року вожді більшовиків позбавили національні республіки самостійного статусу й об'єднали їх та Росію в Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Тут слід нагадати, що ще раніше більшовики заходилися створювати комуністичний лад. У період воєнного комунізму вони знищували приватну власність, клас підприємців і капіталістичне підприємництво. Вожді більшовиків хотіли об'єднати у своїх руках контроль за виробництвом і розподілом матеріальних благ. Розподіл вони бажали організувати за власними потребами.

У період воєнного комунізму більшовики націоналізували промисловість, транспорт і банки та створили державний сектор економіки. Ці дії підтримав робітничий клас. Функціонування новоствореного сектору економіки мали забезпечувати створені більшовиками державні органи.

Але більшовикам не вдалося поширити державний сектор економіки на село. Спроби більшовиків перетворити експропрійовані поміщицькі маєтки на державні господарства – радгоспи – провалилися. Під тиском селянства більшовики були змушені погодитися на розподіл землі та іншого майна поміщиків між індивідуальними селянськими господарствами. Так само провалилися спроби більшовиків загнати селян у колективні господарства – колгоспи (під колгоспами тут розуміють комуни; комуна – це форма колгоспу, за якої всі засоби виробництва перебувають у суспільній власності). У цих умовах більшовики застосовували продовольчу розкладку. Вони вилучали в селян хліб та інші продукти, за винятком кількості, потрібної для задоволення мінімальних життєвих потреб. Торгівлю більшовики заборонили. Ринкові відносини між містом і селом були тільки в нелегальній формі. Селяни не мали зацікавленості в тому, щоб виробляти більше сільськогосподарської продукції. Політика більшовиків викликала масове незадоволення селян. У зимові місяці 1920 – 1921 рр. широко розгорнувся антибільшовицький повстанський рух. На території УСРР повстання відбувалися повсюдно.

Більшовики розраховували на світову революцію, яка б дозволила встановити у європейських столицях залежні від них режими. Установлення таких режимів дало б більшовикам змогу контролювати ресурси промислово розвинених країн і вони змогли б створити позаринкову систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Але після провалу походу більшовицьких військ до Польщі 1920 р. сподівання на світову революцію зникли.

Вожді більшовиків змушені були змінити економічну політику. У березні 1921 року X з'їзд РКП(б) ухвалив рішення про заміну продовольчої розкладки продовольчим податком. Продовольчий податок мав бути меншим, ніж продовольча розкладка. Після сплати податку селянин міг вільно розпоряджатися надлишками продукції свого господарства (продати, обміняти тощо).

Ухвалення рішення про заміну продовольчої розкладки продовольчим податком поклало початок переходу до нової економічної політики (непу). Неп передбачав наявність ринкових відносин.

У Росії продовольчий податок було запроваджено 1921 р., в Україні – лише після жнив 1922 р. Зволікання більшовицького керівництва із запровадженням продовольчого податку в Україні пояснювалося його прагненням якомога довше користуватися, без будь-яких обмежень, її продовольчими ресурсами у своїх інтересах.

Запровадження непу збіглося в часі з голодом. 1921 р. найважливіші зернові регіони Росії – Надволжя і Північний Кавказ – та південну частину України охопили посуха й неврожай. Ці чинники та здійснення продовольчої розкладки й спричинили голод. Більшовицьке керівництво протягом тривалого часу замовчувало голод в УСРР, а хлібозаготівельні органи вивозили хліб за межі республіки. Інформаційну блокаду з факту українського голоду було знято тільки в січні 1922 року. Після цього голодуючим України стали допомагати закордонні організації – Американська адміністрація допомоги, місія Ф. Нансена, Міжнародна спілка допомоги дітям та ін. Від 1922 р. подавали допомогу голодуючим і радянські державні організації. Остаточо з голодом покінчили 1923 р. Від голоду в УСРР померло багато людей. Більшість померлих становили селяни. Точна кількість жертв голоду 1921 – 1923 рр. є невідомою. За різними оцінками, він забрав від 800 тис. до 1,5 – 2 млн людських життів [17]. Є думка, що державна влада використала голод як засіб для придушення антибільшовицького повстанського руху.

Згідно з ухваленим 1922 р. Земельним кодексом УСРР, держава була власницею всієї землі. Індивідуальні селянські господарства мали право на користування нею. Користуватися землею індивідуальне господарство могло тільки у складі земельної громади.

Закон визнавав земельними громадами всі давні сільські громади й нові територіальні об'єднання індивідуальних господарств. Наявність

земельних громад полегшувало державним органам виконання завдання щодо контролю за використанням землі.

Держава відклала широку колективізацію сільського господарства на майбутнє, але сприяла пільгами організації нових колгоспів. Колгоспи розрізняли за ступенем усупільнення засобів виробництва: цілковитим (у комуні), проміжним (в артїлі), початковим (у товаристві спільного обробітку землі). Держава вбачала в колгоспах паросток комуністичного ладу. За доби непу кількість колгоспів в УСРР зростала. У жовтні 1925 року їх налічувалося 5 454, у жовтні 1928 року – 12 042 [5].

Але селяни, за нечисленими винятками, не хотіли вступати до колгоспів. В УСРР протягом усього періоду непу одноосібники переважали над колгоспниками. 1921 р. одноосібники становили 99,95 % від загальної кількості селян. У наступні роки питома вага одноосібників дещо зменшилася. Проте й напередодні суцільної колективізації – станом на 1 червня 1929 року – вони становили 94,4 % від загальної кількості селян [30].

Держава сприяла також створенню збутових, постачальницьких, переробних, машинно-тракторних, тваринницьких кооперативів. Вона розглядала кооперацію як передумову майбутньої широкої колективізації. Сприяла держава й кооперуванню земельних громад. Деякі земельні громади перетворилися на кооперативи. Наприкінці 1920-х рр. різними формами кооперації було охоплено більшість селян УСРР. Але кооперативи істотно відрізнялися від колгоспів. Селяни-одноосібники, які були членами кооперативів, зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій або операцій, залишаючись самостійними господарями. Ефект колективізму виникав через поєднання їхніх інтересів на ринковій основі. Кооперативи могли функціонувати лише в ринкових умовах. Твердження більшовиків про більшу економічну ефективність колгоспів проти індивідуальних господарств не відповідало дійсності. А діяльність кооперативів сприяла підвищенню економічної ефективності індивідуальних господарств.

На базі непу сільське господарство УСРР швидко відбудували. У 1926 – 1927 рр. воно досягло довоєнного рівня виробництва.

Селянство було найчисленнішою верствою населення УСРР. За даними перепису 1926 р., в УСРР нараховувалося 29 млн жителів [32]. Селян тоді було 22 млн [30].

Упадає в очі велика питома вага селянства в населенні України. 1917 р. селяни становили 73,49 % від загальної кількості населення. Розруха у промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників у воєнний час покинути міста й переїхати до сіл. Вони отримали землю та стали селянами. Тому питома вага селян зросла. 1920 р. вона становила 78,03 %. У період непу робітники поверталися до міст, питома вага селянства поступово зменшувалася. Вона знизилася із 76,37 % 1922 р. до 75,75 % 1929 р. Але в абсолютному вимірі кількість селян за 1921 – 1929 рр. збільшилася. Завдяки природному приросту вона зросла більше ніж на 3,3 млн осіб. Питома вага селян серед населення різних регіонів України, за даними перепису 1926 р., становила: на Поліссі – 82 %, на Правобережжі – 79 %, на Лівобережжі – 78,5 %, у Степу – 76,5 %. Найбільш аграрним регіоном у республіці було Полісся. Але й в інших районах УСРР селяни становили більшість населення. Лише на Донеччині селяни 1926 р. були меншістю. Тут питома вага селян становила 45 %. Загалом в УСРР селяни, за даними перепису 1926 р., становили 75,82 % населення [30].

У перші роки непу вожді більшовиків узялися за реорганізацію на ринкових засадах величезного державного сектору економіки. Вони використали у своїх інтересах дореволюційних фахівців у галузі економіки. Більшовицьке керівництво надало дореволюційним фахівцям, які були спеціалістами світового рівня, потрібні засоби й певну свободу дій.

Воєнні дії, що розпочалися 1914 р. й точилися безперервно кілька років, завдали величезної шкоди промисловості України. Більше ніж половина промислових підприємств перестали працювати. Наприкінці воєнного періоду працювали переважно малі підприємства.

На початку доби непу, завдяки зусиллям висококваліфікованих економістів, було налагоджено госпрозрахункову (походить від терміна "господарський розрахунок") діяльність у націоналізованій промисловості. Найбільші, технічно обладнані, доцільно організовані й відповідним чином розміщені промислові підприємства зливали в госпрозрахункові об'єднання – трести. Інші підприємства консервували або здавали в оренду артілям, кооперативам і приватним особам. Перші трести виникли в УСРР ще 1921 р.

Одним із перших був трест "Південсталь". Його створили в серпні 1921 року. До нього ввійшли не тільки металургійні підприємства, а й рудники, шахти, коксохімзаводи, які забезпечували весь виробничий цикл.

Трести мали права юридичної особи й діяли на ринку самостійно. Але виробничі плани трестів затверджували державні органи територіального управління промисловістю – ради народного господарства. Це означало, що від характеру планування залежала ефективність виробництва. Якщо управлінські ланки, які давали трестам директивні вказівки, затверджували плани, відповідно до ринкової кон'юнктури, планування ставало позитивним чинником. Якщо ж трести діставали завдання, відірвані від кон'юнктури, планування перетворювалося на негативний чинник.

Підприємства, здані в оренду артілям, кооперативам і приватним особам, працювали ефективно.

На базі непу промисловість УСРР швидко відбудували. У 1925 – 1926 рр. вона досягла довоєнного рівня виробництва.

Наприкінці відбудовного періоду темпи промислового зростання були надзвичайно високими. Це великою мірою пояснювалося введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1924 – 1925 рр. державні підприємства, підпорядковані Українській раді народного господарства, збільшили виробництво продукції на 68 % проти попереднього року, а в 1925 – 1926 рр. – проти 1924 – 1925 рр. – на 74 %.

Питома вага промисловості УСРР у промисловості СРСР зросла із 14 % у 1921 – 1922 рр. до 20 % у 1925 – 1926 рр. Структура капіталовкладень у 1925 – 1926 рр. була такою: на капітальний ремонт – 19 %, на розширення й переустаткування – 70 %, на новобудови – 11 % [5].

Отже, у промисловості починалося розширене відтворення.

Як уже зазначалося, у воєнний час розруха у промисловості й продовольчі труднощі змусили частину робітників покинути міста й переїхати до сіл. Примусові мобілізації робітників і загальна мілітаризація робітничого класу не завадили втечам із промислових підприємств. 1921 р. в УСРР нараховувалося тільки 260 тис. заводських робітників. Вони становили 1 % від загальної чисельності населення [32].

У період непу робітники поверталися до міст. У цей час чисельність заводських робітників зросла із 260 тис. осіб 1921 р. до 360 тис. 1924 р. та 675 тис. 1927 р. Загальна чисельність робітників (промисловість, транспорт і зв'язок) протягом 1924 – 1927 рр. збільшилася з 1 млн 200 тис. до 2 млн 700 тис. осіб [32].

Ринкові відносини не могли функціонувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі із центральним банком. У період воєнного

комунізму держава знищила такі установи. За доби непу, завдяки зусиллям висококваліфікованих економістів, систему кредитно-фінансових установ було відновлено.

Висококваліфіковані економісти доклали зусиль, щоб створити ефективну грошову систему. У 1922 – 1924 рр. здійснювали грошову реформу. Реформатори досягнули поставленої мети.

Але їхнє прагнення позбутися дефіциту бюджету, щоб забезпечити успіх реформи, мало своїм наслідком обмеження державних витрат. Здійснення грошової реформи супроводжувалося закриттям багатьох націоналізованих підприємств і заморожуванням заробітної плати.

Через заморожування зарплати в перші роки непу дуже тяжким було становище інтелігенції, зокрема освітян і науковців. За даними перепису 1926 р., в УСРР нараховувалося 164,086 тис. осіб, які займалися розумовою працею.

Професійний зріз інтелігенції мав такий вигляд: працівників культури й освіти налічувалося 67,550 тис. осіб, митців – 5,586 тис., медиків – 12,227 тис., працівників суду, прокуратури й адвокатури – 5,886 тис., технічних спеціалістів – 42,289 тис., керівників – 30,548 тис. [34]. У кількісному складі інтелігенції не відбулося значних змін проти дореволюційного періоду. Однак слід брати до уваги, що революційні та післяреволюційні події призвели до загибелі або еміграції великої частини спеціалістів.

У середині 1920-х рр. інтелігенція УСРР уже приблизно на третину складалася з нових людей, особливо в категорії керівників. Інтелектуально й за рівнем освіченості нове поповнення істотно поступалося дореволюційній інтелігенції.

Серед нових кадрів переважали так звані висуванці. Вони були вихідцями з робітничо-селянського середовища й не мали спеціальної підготовки. У своїй управлінській діяльності висуванці змушені були спиратися на консультації дипломованих спеціалістів.

Національний склад інтелігенції УСРР, за даними перепису 1926 р., мав такий вигляд: серед працівників культури й освіти українці становили 69,2 %, росіяни – 15,3 %, євреї – 8,6 %; серед митців українці становили 27,6 %, росіяни – 30,2 %, євреї – 36,1 %; серед медиків українці становили 19,9 %, росіяни – 18,2 %, євреї – 56,7 %; серед працівників суду, прокуратури й адвокатури українці становили 43,6 %, росіяни – 10,3 %, євреї – 27,6 %; серед технічних спеціалістів українці становили 47,6 %, євреї – 27,6 %; серед технічних спеціалістів українці становили 47,6 %, євреї – 27,6 %.

росіяни – 35,1 %, євреї – 9,0 %; серед керівників у промисловості українці становили 30,7 %, росіяни – 31,5 %, євреї – 25,8 %; серед керівників у сільському господарстві українці становили 62,3 %, росіяни – 15,8 %, євреї – 9,6 % [34].

Із наведених даних випливає, що росіяни переважали серед технічної, наукової та викладацької інтелігенції, а євреї – у медицині й мистецтві. Такі співвідношення в національній структурі інтелігенції спостерігали й у попередній період. Але завдяки політиці українізації, яка була складовою проголошеної у квітні 1923 року XII з'їздом РКП(б) політики "коренізації", відбулися істотні зрушення в бік підвищення питомої ваги українців у складі керівного персоналу, особливо в сільській місцевості. Переважання українців у складі представників культури та освіти пояснювалося великим їхнім відсотком серед найбільш масової категорії спеціалістів цієї галузі – учителів, особливо сільських. У групі технічних спеціалістів українці переважали серед агрономів, лісників, фахівців нижчих технічних спеціальностей. Загалом питома вага українців серед інтелігенції ще не відповідає їхній частці у складі всього населення.

Держава залишила за собою монопольне право на зовнішню торгівлю, але дозволила кооперативним організаціям і приватним особам здійснювати діяльність у сфері внутрішньої торгівлі. В УСРР виникло багато кооперативних і приватних торговельних закладів.

Відновлення ринкових відносин було невідворотно пов'язаним із легалізацією підприємницької діяльності. На початку доби непу в УСРР виник цілий прошарок приватних підприємців – непманів. До нової буржуазії належали орендарі промислових підприємств, крамарі, біржові ділки, маклери, комісіонери.

Більшовицьке керівництво розуміло необхідність у приватній підприємницькій діяльності та сприяло їй різними законодавчими актами, але ставилося негативно до тих, хто вів таку діяльність. Воно вважало людей, які користувалися наданими непом можливостями вільного підприємництва, політично небезпечними й морально неповноцінними.

Побоюючись держави, непмани вкладали свої кошти здебільшого в торгівлю, звідки капітал було легше вилучити. У середині 1920-х рр. загальний обсяг приватного капіталу в УСРР становив 104,2 млн крб. Із них на торгівлю припадало 86,9 млн, на промисловість – 15 млн, на кредитну систему – 2,3 млн [5].

Чисельність нової буржуазії була найбільшою на початку 1920-х рр., а відтак зменшувалася. За 1923/1924 – 1927/1928 рр. вона скоротилася в УСРР учетверо: зі 100 тис. осіб до 25 тис. [5].

Тимчасова спілка більшовиків із безпартійними економістами виявилася вичерпаною вже у грудні 1925 року, коли XIV з'їзд державної партії (яку тоді перейменували з Російської на Всесоюзну) проголосив курс на індустріалізацію. Проголосивши курс на індустріалізацію, партійний форум не дав відповіді на головне запитання: звідки взяти потрібні для неї кошти.

Тим часом почалося велике капітальне будівництво. Початок великого капітального будівництва зумовив підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Виплачувану працівникам новобудов заробітну плату треба було забезпечувати продовольством. Щоб розплатитися за імпортоване для новобудов обладнання, потрібно було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Але спроби держави збільшити заготівлю хліба закупівлею на ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру.

Державний бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати закупівлю продовольства за ринковими цінами в розмірах, продиктованих масштабами капітального будівництва. Кон'юнктура ринку показала, що плани індустріалізації перевищують фінансові можливості держави. Тому в 1925 – 1926 рр. обсяг капіталовкладень тричі скорочували.

Але так було тільки в 1925 – 1926 рр. Надалі обсяг капіталовкладень збільшували, незважаючи на щораз більше напруження з пошуком коштів. Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, зникла. Погіршення ринкової кон'юнктури у країні, де державний апарат контролював "командні висоти" економіки, виявилось, насамперед, у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, які виробляли в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними, але самих товарів бракувало: попит перевищував пропонування. Більшовицьке керівництво створило кризу непу.

Затверджені у грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б) директиви до складання п'ятирічного плану на 1928/1929 – 1932/1933 рр. залишили розрив у цінах на промислові й сільськогосподарські товари, завдяки якому держава відбирала в селян до половини доходів. Але селяни не погодились на такі "ножиці цін" і вже взимку 1927/1928 рр. перестали продавати свою продукцію на ринку. У країні спалахнула гостра хлібозаготівельна криза.

Для подолання цієї кризи більшовики фактично знову застосували продовольчу розкладку. За допомогою різноманітних санкцій – від штрафів до конфіскації майна – держава змусила селян віддати їй хліб. Хлібозаготівельну кризу було подолано.

1928 р. в найважливіших зернових регіонах СРСР – Україні та Північному Кавказі – стався сильний недорід. Під час хлібозаготівель 1928 – 1929 рр. держава теж вилучала хліб у селян методами продрозкладки. Більшовицьке керівництво довго й ретельно готувалося до здійснення суцільної колективізації.

Під час підготовчої роботи стало зрозуміло, що селяни не збираються із власної волі вступати до колективних господарств. Не допомогли ні пропагандистські зусилля, ні матеріальні пільги, якими держава сприяла організації нових колгоспів. Суцільна колективізація могла бути лише насильницькою. Основним методом колективізації було вибрано метод "ліквідації куркульства як класу" (куркулями спочатку називали селян, які використовували найману працю).

У 1928 – 1929 рр. держава здійснювала на селі політику "обмеження й витіснення капіталістичних елементів". Вона, зокрема, обкладала заможних селян важкими податками. Така політика істотно змінила соціальний склад селянства.

Здійснене 1927 р. ЦСУ УСРР обстеження засвідчило, що із загальної кількості 5 млн 114,7 тис. селянських господарств до підприємницьких (за термінологією більшовиків – куркульських) можна було зарахувати за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менш як 4 %. 1929 р., коли більшовицьке керівництво ухвалювало рішення про перехід до "ліквідації куркульства як класу" в районах суцільної колективізації, в УСРР залишилося тільки 73 тис. господарств, що використовували найману працю (1,4 % від загальної кількості). Переважна більшість селян, яких статистика зарахувала до куркулів, перейшли на господарювання власними силами [34].

Однак політика суцільної колективізації не могла обійтися без "куркуля". Тому ця соціальна динаміка не популяризувалася. Навпаки, "куркульський" прошарок штучно розширювали селянами-власниками, які використовували найману працю в минулому або перебували колись в Армії УНР чи антибільшовицьких повстанських загонах.

Після проголошення курсу на індустріалізацію розпочався систематичний наступ проти приватних підприємців. Непмани стали одним із головних об'єктів державного терору.

Приватних підприємців обкладали важкими податками. Було підвищено тарифи на залізничні перевезення вантажів непманів. Припинилося державне кредитування приватних підприємців. Усе це призвело до панічної втечі приватного капіталу з легальних форм підприємницької діяльності. Відтак Державне політичне управління (спеціальна служба) почало вилучати в підприємців валюту й коштовності.

Ще одним об'єктом державного терору було духівництво. Його більшовики теж уважали політично небезпечним. Багато панотців критикували дії влади, відверто називали речі своїми іменами. Держава обкладала духівництво непомерними податками.

Щодо духовних осіб широко застосовували такий різновид покарання, як адміністративне заслання (людей висилали з України до Росії). Багатьох представників духівництва засуджували до позбавлення волі, деяких – до смертної кари. Державний терор, матеріальна скрута змушували духовних осіб зрікатися сану. Зречення духовного сану стало масовим явищем.

2.2. Радянська Україна під час сталінської модернізації

Незважаючи на успіхи політики непу, СРСР та Україна у її складі залишалися аграрно-індустріальними. За загальними показниками соціально-економічного розвитку вони відчутно відставали від розвинених держав світу. Господарство держави тоді потребувало технічної та технологічної модернізації. На початку 20-х рр. ХХ ст. у вищих політичних колах країни тривала дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія бачення Сталіна та його оточення, які були прихильниками авторитарних форм управління та здійснення політики індустріалізації будь-якою ціною і в найближчій перспективі.

Як уже зазначалося, у грудні 1925 року відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на індустріалізацію.

Індустріалізація – це система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості, із метою технічного переозброєння економіки та суттєвого зміцнення оборони держави. Наступний XV з'їзд 1927 р. визнав пріоритет державного плану над законами ринкової економіки, що означало перехід до іншої економічної політики та знищення ринкових відносин.

Завданнями індустріалізації були такі: забезпечення політики економічної самостійності й незалежності; здобуття техніко-економічної незалежності СРСР; перетворення аграрної країни на могутню високорозвинену індустріальну державу; суттєве зміцнення оборонного потенціалу країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації промисловості, підвищення технічної бази сільського господарства; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці й на цій основі підвищення матеріального добробуту трудящих [8].

Труднощами індустріалізації слід уважати нестачу коштів на індустріалізацію, відсутність зовнішніх джерел фінансування; тотальний дефіцит обладнання, нестачу кваліфікованих кадрів робітників та інженерів; низький рівень економічної освіти в радянського керівництва; відсутність досвіду здійснення планової індустріалізації [8].

Джерела фінансування були такі: перекачування коштів із легкої та харчової промисловості у важку; податки з населення; внутрішні позики; інфляційне покриття державних потреб; експорт хліба, нафти, лісу, хутра та ін.; режим економії; посилення експлуатації селян та робітничого класу [8].

Джерелом засобів індустріалізації була неоплачена багаторічна праця робітників і селян. Щоб забезпечити регулярні переливання ресурсів із сільського господарства у промисловість, було форсовано примусове відчуження селян від засобів виробництва – усупільнення цих засобів.

Проект усеосяжних корінних економічних перетворень розробили 1928 р. Було вибрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки.

Першу п'ятирічку 1928 – 1933 рр., зі слів Й. Сталіна, було виконано за 4 роки та 3 місяці. Насправді, навіть п'ятирічний план розвитку господарства було недовиконано, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто [16].

Як уже зазначалося, через ігнорування елементарних законів ринку у 1927 – 1928 рр. виникли "ножиці цін" між промисловими товарами й сільськогосподарськими продуктами, штучно встановленими державою для викачування ресурсів із села. Узимку 1928 року селяни відмовилися продавати зерно державі за низькими цінами, що спровокувало хлібозаготівельну кризу.

Коли провідників теорії надіндустріалізації радянської влади – Троцького, Зінов'єва і Каменєва – на XV з'їзді партії 1927 р. вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею надіндустріалізації. Активно підтримували ці ідеї й члени партійно-державного керівництва Радянської України – Л. Каганович, С. Косіор, В. Чубар, Г. Петровський та ін.

1928 р. країна розпочала виконання першого п'ятирічного плану. У результаті першої п'ятирічки (1928 – 1932 рр.) відбувся форсований ривок у розвитку важкої промисловості; створення енергетичної бази; розширення та реконструкція металургійної бази (будівництво заводів "Запоріжсталь", "Азовсталь", "Криворіжсталь"; реконструкція металургійних заводів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці, Комунарську); ліквідація безробіття; розвиток сільськогосподарського машинобудування (будівництво Харківського тракторного заводу та випуск перших тракторів, виробництво на харківському заводі "Серп і молот" складних молотарок, випуск на запорізькому заводі "Комунар" комбайнів); розгортання соціалістичного змагання; запровадження карткової системи [7].

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зростали рік у рік, збільшившись із 438 млн крб 1928 р. до 1 млрд крб 1931 р., продиктовані Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва були нереальними – 37,7 % за рік, тоді як за офіційною статистикою середньорічні темпи промислового зростання за роки першої п'ятирічки становили тільки 15,7 % [14]. 1929 р. у СРСР було проголошено курс на форсовану індустріалізацію. Цей рік Сталін назвав "роком великого перелому" та "стрибком до соціалізму".

У результаті індустріалізації Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце у Європі (після Німеччини) за виплавленням чавуну, четверте місце у світі – за видобутком вугілля, за виробництвом металу та машин випередила Францію та Італію [2].

Особливостями індустріалізації були такі: значні інвестування у промисловість України, особливо в початковий період індустріалізації, значних сум коштів; побудова в Україні в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей (електрометалургії, кольорової металургії, нових галузей харчової промисловості: маслопереробної,

хлібопекарської, маргаринової тощо); витіснення приватного сектору в Україні більш швидкими темпами, ніж у Радянському Союзі загалом [8].

На відміну від розвинених держав світу, у Радянському Союзі індустріалізацію здійснювали не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням сильно обмежувалося; сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем її продукції (переважно зброї та засобів виробництва) [16].

У роки другої п'ятирічки (1933 – 1938 рр.) було побудовано нові підприємства: Новокраматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці; було налагоджено виробництво радіальних, свердловальних, шліфувальних та інших верстатів; відбувався швидкий розвиток легкої та харчової промисловості за збереження пріоритетного розвитку важкої промисловості; повністю відмінено карткову системи на продовольчі товари 1935 р. [1].

Символом радянської індустріалізації став Дніпрогес, закладений навесні 1927 р. Турбогенератори постачала американська фірма "Дженерал електрик", що на той час було найвищим технічним досягненням у світовій енергетиці. Перший електрогенератор став до ладу у жовтні 1932 року, а в роки другої п'ятирічки було введено чотири агрегати другої черги, після чого ГЕС вийшла на проектну потужність, завдяки посиленому будівництву електростанцій СРСР на кінець другої п'ятирічки перемістився з 11 місця у світі на 2 [1].

На початок 1933 року Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за 4 роки та 3 місяці (тобто, до кінця 1932 року).

У другій п'ятирічці (1933 – 1937 рр.) було запроєктовано помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13 – 14 %, що ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій, у другій п'ятирічці, які в першій, 9/10 капіталовкладень спрямовувалося у важку промисловість [2]. У цей час було подолано інфляцію та досягнуто стабілізації цін. Загальний рівень цін істотно підвищився.

В Україні було зведено чимало великих підприємств-гігантів союзного, європейського та світового значення. Зокрема, унаслідок потужної реконструкції, Луганський паровозобудівний завод зрівнявся за своєю потужністю з найбільшим у світі заводом компанії "Америкен локомотив" і відіграв істотну роль у технічній реконструкції залізничного транспорту СРСР.

Багато величезних за площею та потужностями підприємств будували в Харкові. Весною 1930 року в Харкові відбулося закладення найбільшого у світі верстатобудівного заводу. 1934 р. почав функціонувати найбільший у Європі Харківський турбогенераторний завод. Харківський завод "Серп і молот" спеціалізувався на виробництві молотарок для всього СРСР.

Київський завод "Ленінська кузня" став одним із найбільших у Радянському Союзі підприємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів та барж для морів і річок України та інших республік.

Серед промислових об'єктів перших п'ятирічок у СРСР виділялося 35 новобудов, на кожен з яких було витрачено до 1936 р. понад 100 млн крб. Із них в Україні розміщувалися 12 об'єктів – 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств, тобто третина від загальносоюзних об'єктів. До новобудов належали три металургійні заводи ("Запоріжсталь", "Криворіжсталь", "Азовсталь"), Дніпрогес, "Дніпроалюмінійбуд", "Краммашбуд" і Харківський тракторний завод (ХТЗ), гігантами серед реконструйованих підприємств були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи: у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську) [2].

Результати наполегливої праці наших робітників були вражаючими. Загалом у другій п'ятирічці СРСР вийшов на друге місце у виробництві продукції чорної металургії (після США), у Радянській Україні за 1928 – 1937 рр. виплавлення чавуну збільшилося у 3,9 раза, сталі – у 3,6 раза, виробництво прокату – у 3,2 раза [2]. У республіці було відбудовано кольорову металургію. 1938 р. до складу цієї галузі входило 14 підприємств. Безсумнівним лідером тут був Дніпровський алюмінієвий комбінат. Важливим було також створення хімічної промисловості, зокрема побудовано один із найбільших у світі содових заводів у Лисичанську. У роки довоєнних п'ятирічок Рубіжанський комбінат із виробництва анілінових барвників став одним із найбільших та найпотужніших на той час у Європі.

Ігноруючи закони економіки, радянські керівники підприємств під гаслами ентузіазму змушує людей до трудових подвигів. Найвідомішою з них є історія робітника О. Стаханова з кадіївської шахти "Центральне-Ірміно".

За багато років із цього питання з'явилося багато суперечливої інформації. Та наслідки його діяльності були вражаючими – за одну із трудових змін він із бригадою вирубав 102 т вугілля – у 14,5 разів більше

за норму. Його подвиги знаходили вияв у різних галузях промисловості. Такими людьми захоплювалися, їх ставили у приклад молодим працівникам. Організацію подібних змагань партія доручала професійним спілкам та комсомольським організаціям.

Яскравим взірцем стаханівського руху є встановлення рекорду виплавлення сталі в мартенівських печах – виплавлення за 6 год 50 хв 103,5 т сталі робітником славнозвісного металургійного заводу імені Ілліча в Маріуполі М. Мазаєм 14 жовтня 1936 року [3].

Іншим відомим прикладом трудового подвигу наших робітників було встановлення світового рекорду видобутку кам'яного вугілля за 6 год робочого дня – 607 т добув забійник шахти "Кочегарка" М. Ізотов 1 лютого 1936 року [3].

А одним із перших відомих випадків трудових подвигів нашого народу стався ще в липні 1935 року, коли машиніст депо станції Слов'янськ Донецької залізниці П. Кривоніс першим на транспорті удвічі збільшив швидкість водіння вантажних поїздів [3]. Про ці відомі випадки писали газети, повідомляли по радіо, цих людей запрошували на профспілкові збори, усіляко заохочувався цей рух.

Приклади подібних трудових подвигів описано в багатьох збірниках історичних документів. Зокрема, про організацію й роботу ударних бригад на Горлівському машинобудівному заводі від 30 травня 1929 року йдеться в одному з документів: "Соціалістичні змагання на Горлівському машинобудівному заводі в розпалі. Організовано 12 ударних бригад, котрі показали, як можна ефективно збільшувати продуктивність і при цьому здешевлювати собівартість.

Ударна бригада, котру організував активіст – комсомолец товариш Хлюжний у сталеливарному цеху, обробила за 5 днів 657,6 кг коліс, тобто на 58 % збільшила продуктивність праці, поліпшивши до того ж якість оброблення.

Ударна бригада збирачів у котельному цеху закінчила збирання на тиждень раніше, ніж звичайно.

Робітники чавуноливарного цеху першими уклали цеховий договір і викликали всі цехи на змагання за зменшення накладних витрат на 30 % і зменшення браку лиття в чавуноливарному цеху до 4 %, сталеливарному – до 7 %, у мідноливарному – до 3 %".

Питома вага стахановців серед робітників залізорудної промисловості в Україні зросла із 12 % у листопаді 1935 року до 24 % у серпні

1936 року, у чорній металургії – відповідно, із 5 до 25 %, у галузі машинобудування – із 12 до 32 %, ефективність стахановського руху спочатку була високою [2].

Середньомісячний видобуток вугілля тоді на одного працівника на Донбасі зріс із 16,2 т 1934 р. до 20,8 т 1936 р. Переважно, будинки робітників у селищах та містах стали опалювати кам'яним вугіллям, замість дров.

Електрифікація все більше тоді входила в житла пересічних трудівників. Індустріалізація кардинально змінила структуру економіки України [2].

Щоб збудити народний ентузіазм, влада активно використовувала різноманітні методи. Головним із них було впровадження масового змагання. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста й навіть республіки. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати, зростали тільки "паперові" показники [16].

Помітно змінилися диспропорції галузей у господарстві. Суттєво змінилося співвідношення між рівнем розвитку сільського господарства та промисловістю. За 1928 – 1937 рр. у валовій продукції великої промисловості України підвищилася питома вага таких галузей, як машинобудування та металообробки (із 13,6 до 29,8 %), хімічної індустрії (із 2,95 до 7 %), електроенергетики (із 1 до 3,1 %), текстильної промисловості (із 2,4 до 3,1 %) [2].

У результаті складних і неоднозначних жестів та нелюдської політики сталінської влади, самовідданої праці мільйонів жителів Радянської України наша батьківщина перетворилася з аграрної країни в індустріально-аграрну; зріс промисловий потенціал держави в 7 разів; залучено у промисловість України значну частину загальносоюзних коштів (20 %); в українській промисловості виникли нові галузі (кольорова металургія, електрометалургія, маргарінова промисловість).

До позитивних наслідків індустріалізації в Україні слід зарахувати створення технічної бази сільського господарства; бурхливу урбанізацію (питома вага міського населення збільшилася удвічі); швидке формування національного робітничого класу [8].

Безперечним позитивним наслідком політики індустріалізації була політика соціального захисту жінок на підприємствах. Прикладом цього

може слугувати постановою Півдбюро ВЦРПС про охорону праці жінок-матерів від 19 грудня 1921 року, за якою у разі скорочення штатів заборонялося звільнення жінок-робітниць і службовців, що перебували на 7-му місяці вагітності та протягом трьох місяців періоду годування грудьми.

Звільнення в цей період допускають тільки за власним бажанням працівниць або за висновком інспектора праці, який у кожному окремому випадку має з'ясувати матеріальні умови тих, хто підлягає скороченню.

Нагляд за виконанням цієї постанови покладають на інспектора праці [9].

Саме в той час медицина офіційно пропагує захист здоров'я робітників та службовців через 8-годинний робочий день, 5-денний трудовий тиждень і відпочинок у період календарної відпустки. Актуальним стає в цей час відпочинок у будинках відпочинку, санаторіях та профілакторіях. Інформація про кількість будинків відпочинку в Україні 1925 р. та тих, хто відпочивав у них, узятو зі звіту Всеукраїнської ради профспілок: в Україні функціонувало 139 будинків відпочинку із загальною кількістю 10 052 ліжка. Із них 44 будинки перебували в безпосередньому віданні страхових органів, 43 – спілок і 1 – Червоного Хреста. Усього через будинки відпочинку пройшло 76 114 осіб, із яких робітників було 41 365, службовців – 24 765, членів сімей – 1 918, підлітків – 4 700, інших – 2 066 осіб [9].

Оцінювати однозначно наслідки сталінської індустріалізації для українського народу не можна. За яскравим зовнішнім фасадом здійснення політики індустріалізації радянського типу ховалися невітні економічні результати.

Важка індустрія, здебільшого, розвивалася в Донецько-Придніпровському районі, що викликало територіальні диспропорції в розвитку окремих регіонів України. Донбас на десятки років став усесоюзною кочегаркою, що вочевидь негативно позначилося на природно-екологічному стані краю. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А (виробництво засобів виробництва) самодостатніми. В Україні в гігантській кількості робітники штампували деталі та основні частини галузей машинобудування та металообробки в розрахунок на всіх споживачів Радянського Союзу. Кінцевим споживачем її продукції був оборонно-промисловий комплекс. Зумовлений високими темпами капітального будівництва прогрес у промисловості майже не позначився

на матеріальному добробуті населення. Воно постійно відчувало дефіцит споживчих товарів та продуктів харчування.

Негативними наслідками політики сталінської індустріалізації варто вважати: формування директивно-планової економіки (без урахування законів ринку), відірваної від законів світової економіки; привілейоване становище виробництва засобів виробництва (групи А); відставання легкої й харчової промисловості (групи Б – виробництво предметів споживання); побудова та реконструкція підприємств-монополістів, переважно у важкій промисловості; заморожування значних коштів у незавершених об'єктах; диспропорційне й нерівномірне формування промислового потенціалу України; падіння розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості; помітне нераціональне й нерівномірне розміщення продуктивних сил; ігнорування економічних механізмів розвитку економіки; зниження життєвого рівня населення; посилення диспропорції між промисловістю та сільським господарством; падіння життєвого рівня народу; поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва [8].

Одним із перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби зі "шкідниками" та саботажниками, що розпочалася ще в період згорання політики непу. Продовжили її й за часів сталінської індустріалізації. Сигналом до неї стала так звана шахтинська справа.

У березні 1928 року в Харкові відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Л. Каганович виступив із доповіддю "Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій", наголосивши, що навіть до чесних представників старої дореволюційної інтелігенції слід виявляти певну недовіру, бо ті не є революціонерами чи комуністами [2]. А вже влітку 1928 року на лаві підсудних серед "шахтинців" опиняються й керівники промисловості України, яким буде приписано створення Харківського центру для керівництва шкідництвом, після цього набула імпульсу різнопланова боротьба проти кадрів української національної інтелігенції [2].

Можна тільки уявити всі труднощі умов праці як робітників, так і інженерно-технічного персоналу, серед якого, зі зрозумілих причин, працювали ті спеціалісти, що здобули фах та набули першого трудового досвіду в дореволюційний час. Будь-які огріхи в роботі можна було списати на цих спеціалістів, а наявні технічні неполадки мали місце на наших підприємствах завжди.

Атмосфера загальної недовіри, несправедливості, психологічного дискомфорту ніяк не сприяла масовим трудовим подвигам та активному зростанню добробуту радянського населення. Унаслідок цього в більшість інстанції різного рівня та компетентні органи мутним потоком полилися численні клеми та доноси; норми моралі та людська гідність більшості поступалися місцем боротьбі за елементарне біологічне виживання [2].

Далеко не кожен тодішній місцевий керівник бачив за цими клепами елементарні сусідські чвари та недоброзичливість, конкуренцію за чергове підвищення в кар'єрному зростанні чи перспективну посаду та мовчки сприяв поширенню подібних листів.

Скасувавши нову економічну політику, керівництво радянської держави взяло курс на індустріалізацію та колективізацію сільського господарства. Кінцевою метою оголошеного державного курсу було привести до створення сучасної матеріально-технічної бази соціалізму. Головною проблемою до того ж стало фінансування розвитку промисловості, особливо важкої. Бо це потребувало дуже значних коштів.

Сталін і його оточення планували швидкими темпами розвивати важку промисловість шляхом перекачування в неї коштів, що накопичилися в сільському господарстві, легкій промисловості, торгівлі та в інших галузях. Залучати іноземні кошти в той час для індустріалізації радянські керівники не вбачали потрібним. Тобто за стрімкий розвиток важкої промисловості мали розплатитися своїм особистим та родинним добробутом українські селяни.

Приступивши тоді до здійснення індустріалізації держави швидкими темпами, Сталін і його оточення вирішили взяти курс на колективізацію сільського господарства, щоб заходами позаекономічного примусу змусити хліборобів сплачувати ще й своєрідну данину на розвиток промисловості. Досягти цього можна було тільки за умови насильного об'єднання селян у колективні господарства та встановлення в сільському господарстві командно-бюрократичної системи управління, як це було тоді у промисловості.

Разом із тим уряд радянської держави цілком усвідомлював, що політика колективізації буде тривати багато років (на відміну від непу), необхідних коштів там завжди не буде вистачати, не кажучи вже про можливі негативні природні чинники, від яких страждає землеробство.

І селян водночас слід жорстко контролювати, бо за таких обставин буде багато невдоволених. І радянська влада це гарно розуміла.

Колективізація – це сукупність примусових заходів радянської влади, спрямованих на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективи та радянські господарства (колгоспи й радгоспи).

Завданнями колективізації було таке: створення каналу перекачування коштів із села до міста на щораз більші потреби індустріалізації; постійне забезпечення міського населення держави дешевими продуктами харчування та сировиною у значній кількості; перехід від абсолютно неконтрольованих державою індивідуальних селянських господарств до великого виробництва, абсолютно підконтрольного сталінському керівництву; ліквідація дрібнотоварного селянського укладу як носія основ капіталізму на селі (ліквідація куркульства як класу, на думку радянських партійних керівників) [8].

Основною таємною метою колективізації було знищення селянства як незалежного соціального прошарку українського суспільства. Додатковою явною метою було розв'язання зернової проблеми – організації безперебійного вилучення зернових запасів для потреб міста й армії, було оголошено соціалізацію аграрних відносин і боротьбу з "пережитками капіталізму" на селі [19].

Колективні форми господарювання були в українському селі й у до-радянський період. Однією з них була супряга.

Супряга – це традиційна форма селянської трудової кооперації та взаємодопомоги. Тут усупільнення було відсутнє. Тимчасово поєднують інвентар, робочу худобу та працю селян двох або кілька господарств для виконання сільськогосподарських робіт протягом року або частково в сезонні періоди (оранка, посівна, збирання врожаю тощо). Доходи в супрязі були спільними й розподілу не підлягали [8].

У радянський час, як уже зазначалося, в Україні виникли колгоспи. Тут варто нагадати, що в УСРР функціонували колгоспи трьох типів – товариства спільного обробітку землі, артілі й комуни.

Товариство спільного обробітку землі за своєю сутністю було однією з найпростіших форм колективного господарювання. У ньому усупільнювали землекористування та працю, а худоба, машини та інший сільськогосподарський інвентар, будівлі залишалися у власності селян. У ньому доходи розподіляли не тільки за кількістю витраченої праці, але

й залежно від розмірів пайового внеску та цінності засобів виробництва, наданих товариству кожним його учасником [8].

У **трудовій сільськогосподарській артілі** (за доби непу – добровільному об'єднанні виробників для спільної господарської діяльності) усупільнювали землеволодіння, працю та основні засоби виробництва, тяглову силу. Доходи в ній розподіляли за працею. В артілях того часу поєднували особисті та громадські загальнонародні інтереси [8].

У **комуні** усупільнювали на той період всі засоби виробництва й землекористування, а розподіл доходів був зрівняльним за кількістю їдців, тут не було поєднання особистих та громадських інтересів, матеріальних стимулів [8].

Названі форми господарювання мали відмінності, але спільним та основним для них було те, що всі вони ґрунтувалися на колективному обробітку основного засобу виробництва – землі. Разом із ним були й інші – артіль вищого ступеня, чиста комуна, союзи, товариства тощо. Форма колективного об'єднання визначалася такими параметрами, як ступінь усупільнення землі, праці, засобів виробництва, спосіб розподілу доходів колективу, соціальний склад колективу.

Уведення 1933 р. системи обов'язкової ренти продукції остаточно позбавило колгоспи кооперативного початку та перетворило їх на державні підприємства [19].

Як уже зазначалося, наприкінці 1927 року, унаслідок дій більшовицького керівництва, спалахнула гостра хлібозаготівельна криза. Для її подолання більшовики фактично знову застосували продовольчу розкладку.

У січні – лютому 1928 року, після поїздок Сталіна по Сибіру, було закрито ринки вільної торгівлі зерном, у дворах селян робили обшуки, як у період воєнного комунізму, власників надлишків зерна притягували до суду. Усе це викликало незадоволення селян. У багатьох місцях почався повстанський рух. Зафіксовано було близько 150 масових селянських виступів, зокрема, в Україні [16].

У січні 1928 року з'являється рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про примусове вилучення в селянства зернових надлишків та необхідність у форсованій колективізації.

Цього ж року створюють першу машинно-тракторну станцію (МТС) в Україні. Створюють її з метою виробничо-технічного обслуговування колгоспів і радгоспів. Як наслідок, з осені 1929 до весни 1930 року нашою

країною прокотилася хвиля селянських виступів. Сталінська політика передбачала зникнення цілого суспільного прошарку заможних господарів, яких назвали куркулями.

1929 р. Йосип Сталін і його група відновили воєнно-комуністичну політику й почали здійснювати її найважливіший компонент – суцільну колективізацію. Із цією метою було протиставлено найбідніші верстви села заможним. Із жовтня 1929 до березня 1930 року в Україні тривав період інтенсивного створення колгоспів, котре супроводжувалося насиллям, руйнацією одноосібних господарств, депортацією населення [3].

У листопаді 1929 року партійне сталінське керівництво проголошує курс на суцільну колективізацію села. Пленум ЦК ВКП(б) заслуховує доповідь першого секретаря ЦК ВКП(б)У С. Косіора "Про сільське господарство України й роботу на селі", де зазначалося, що Україна має в найкоротший строк упровадити колективізацію та стати прикладом для наслідування іншим республікам. Суцільна колективізація за планом на Україні мала завершитися восени 1931 або весною 1932 року.

Важливим моментом історії колективізації України була поява в лютому 1930 року наказу С. Косіора місцевим партійним організаціям, у якому ставилося завдання колективізувати Степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 року. Це неминуче призвело до застосування насильницьких методів колективізації, яка й до цього часу великих успіхів не мала. І так до 1 березня 1930 року було примусово колективізовано 62,8 % селянських господарств [1].

Для того щоб зламати опір заможних селян, із другої половини січня 1930 року в Україні активно здійснювали так звану політику "ліквідації куркульства як класу". 30 січня 1930 року з'являється постанова Політбюро ЦК ВКП(б), за якою все заможне селянство умовно поділяли на три категорії, кожній із яких призначали певну міру покарання:

1) активні вороги тодішньої влади (учасники антирадянських виступів), котрим було передбачено 10-річне ув'язнення або розстріл;

2) пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в межах радянського законодавства боронити свою власність, – їм загрожувала конфіскація майна, виселення до північних і східних районів СРСР;

3) лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили тоді опору місцевій владі, але не бажали вступати до колгоспів, – таких переселяли за територію колгоспів, надавали гіршу землю в користування та ін.; у результаті під розкуркулення потрапило близько 200 тис. господарств [3].

Як наслідок, без суду та слідства сотні тисяч селянських сімей було зруйновано, а їхні господарства знищено. Найчастіше родини найзаможніших селян виселяли з рідних місць за тисячі кілометрів. А станом на 10 березня було розкуркулено 61 887 господарств, або 2,5 % загальної кількості [2]. Загалом за період суцільної колективізації в Україні було знищено близько 200 тис. селянських господарств [15].

Селянство стало першою жертвою масового терору. Колективізацію супроводжували масовими репресіями населення. У цей час масово страждали від репресій не лише заможні селяни, але й середняки та навіть деяких бідняків, яких називали підкуркульниками [44].

Помітним моментом здійснення політики колективізації в березні 1930 року стали публікація та активне обговорення статті Сталіна "Запаморочення від успіхів", у якій лідер СРСР виступив проти жорстких надмірностей у колгоспному будівництві, звинувачуючи в них винятково місцеві партійні осередки та радянські організації. Їх було визнано єдиними винуватцями народних бід та проблем. Натомість, селянам дозволили виходити з колгоспів. Це був маневр сталінського керівництва, спрямований на тимчасове заспокоєння селян. Почався масовий вихід селян із колгоспів.

А вже восени 1930 року з'являється директивний лист ЦК ВКП(б) "Про колективізацію", який активно закликав найрішучішими методами й темпами завершити цей процес, що призвело до нового етапу колективізації. Цей документ не став таким відомим, як стаття Сталіна. Повторне об'єднання селян у колгоспи України мали завершити до кінця 1931 року, а до кінця 1932 року в Україні було об'єднано в колгоспи близько 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівних площ [15].

Сучасні вчені-історики вважають, що курс на колективізацію виявив особисту позицію Сталіна, в основі якої переважала зневага до настроїв селян, ігнорування їхнього ставлення до колгоспів і небажання відмовитися від власного господарств. Про заборону орендувати землю і використовувати найману працю в поодиноких селянських господарствах у районах суцільної колективізації йдеться в одній із постанов ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 року: "Заборонити поодиноким селянським господарствам у районах суцільної колективізації здавати або брати землю в оренду та активно використовувати найману працю у будь-якій формі (здавання землі з половини, під відробіток, здавання сіножатей тощо) ..." [9].

Отже, у ході здійснення політики колективізації практично було знищено найбільш працездатних та ефективних господарів. Це різко негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства. Але особливо трагічною була доля тих селянських родин, яких депортували на Північ і в Сибір. Вивозили їх у товарних вагонах у люті морози, часто не називаючи кінцевого місця прибуття потягів. Під час таких поїздок багато людей, особливо дітей, гинули в дорозі. У результаті завершення політики колективізації в українському селі остаточно було повністю знищено стимули до праці.

На державному рівні було утверджено командну економіку за абсолютного підкорення колгоспів сталінській владі. В українські села поверталася практика продрозкладки, як у роки політики воєнного комунізму. Різниця полягала в тому, що обов'язкове хлібопостачання був вимушений робити не окремих селянин, а колгосп. Сутність розв'язання проблеми не змінювалася.

У результаті збирання врожаю 1930 р. Україна виконала обов'язкове хлібопостачання в розмірі 477 млн пудів проти 310 млн пудів у попередній заготівельний сезон [5]. Це був рекордний показник товарності зерна, отже, колгоспники його майже не отримали.

Більш напружено, ніж 1931 р., виконувався план хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на репресивні заходи, спрямовані не лише проти селян-одноосібників, а й проти окремих голів колгоспів, сільських рад, уповноважених із районів [5].

У ході здійснення політики колективізації українські селяни змушені були масово забивати власну велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, щоб їх не забрали в колгосп.

Це дуже підривало основи сільськогосподарського виробництва та призводило до зменшення загальної кількості м'ясних і молочних продуктів у країні. Непродумана та неефективна організація праці в колгоспах, відсутність особистої мотивації селян працювати в них, керівники колгоспів – колишні революціонери чи герої громадянської війни, абсолютно некомпетентні та далекі від села, – були характерними особливостями життя в українських селах кінця 20 – початку 30-х рр. ХХ ст.

Працювати доводилося тими знаряддями праці, що були в наявності, про технічне вдосконалення годі було тільки мріяти. І працювати хазяйновитим та підприємливим селянам у колгоспах доводилося разом із неробами та п'яницями, за трудодні, а не за кошти.

Не дивно, що водночас зменшувався валовий збір зерна, знижувалася врожайність сільськогосподарських культур на колгоспних полях (урожай зернових в окремих колгоспах 1932 р. становив 3 ц/га) [2]. Економічні результати колективізації були геть невтішними. Так, 1931 р. валовий збір зерна становив 98,1 % від рівня 1929 р., а 1932 р., відповідно, лише 78,6 %; поголів'я коней 1932 р. – 66,7 % від рівня 1928 р.; великої рогатої худоби, відповідно, 58,2 %; свиней – 37,7; овець і кіз – 20 % [2].

За цих умов практично перестали функціонувати торговельні зв'язки села зі своїми споживачами в містах у результаті ліквідації мережі підприємств та організацій сільськогосподарської кооперації.

Як притягати хлібоздавальників до розвантажно-завантажувальних робіт коло хлібофуражних вантажів на час хлібозаготівельної кампанії 1931 – 1932 рр., зазначено в постанові наркомпостачання УСРР і наркомпраці УСРР від 15 липня 1931 року № 111:

"Щоб усунути труднощі, що можуть статися на станціях залізниць, пристанційних і причальних пунктах держпароплавів, а також у портах під час навантажування хлібофуражних вантажів через нестачу робітників-вантажників. Наркомпраці УСРР і Наркомпостачання УСРР постановили:

1. Здавальники хліба (одноосібники і колгоспники) зобов'язані, на пропозицію філій Союзу хлібу, залізниці, Держрічфлоту та сільськогосподарської кооперації, кому належить, розвантажувати й навантажувати хліб, що вони його доставляють на приймальні пункти, аж до навантажування хліба у вагони, баржі, склади чи борти з потрібним перевантажуванням.

2. У всіх зазначених в арт. 1 цієї постанови випадках, організації, що приймають хліб, повинні оплачувати здавальникам хліба винагороду розміром 30 коп. за тонну.

3. До розвантажувально-навантажувальних робіт хлібоздавальників притягають хлібозаготівельні організації без погодження з органами праці та профспілками" [9].

Наслідками колективізації стали: насильне вилучення коштів селян для індустріалізації; знищення найбільш працездатних та ефективних одноосібних селянських господарств; занепад відчуття індивідуалізму, властивого українському селянинові; дезорганізація аграрного сектору (індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими); наростання кризових явищ у сільському

господарстві (зниження продуктивності праці; падіння валових зборів зерна тощо); утвердження командної економіки на селі за повного підпорядкування колгоспів державній владі; Голодомор 1932 – 1933 рр. [7].

Причинами Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні були волюнтаристська політика сталінського керівництва; прискорена насильницька колективізація; завищений план хлібозаготівель для населення України на 1932 р.; постанова "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності", відома в народі як "Закон про 5 колосків" (згідно із цим законом за крадіжку колгоспного майна передбачався розстріл із конфіскацією всього майна або позбавлення волі не менш як на 10 років); діяльність в Україні надзвичайної комісії на чолі з В. Молотовим, основною метою якого було вилучення хліба в селян за всяку ціну (обшуки, натуральні штрафи, загороджувальні загони, реквізиція насіннєвого, продовольчого й фуражного фондів колгоспів, блокади сіл боржників тощо [7]).

Отже, хлібозаготівельна кампанія перетворилася на цілеспрямоване фізичне винищення українського селянства.

Заходами влади було продовження політики хлібозаготівель; практика створення загороджувальних загонів; цілеспрямоване замовчування голоду; відмова від міжнародної допомоги [7].

А "Про посилення репресій проти одноосібників, які ухиляються від здачі хліба та про необхідність покращення масово-політичної роботи на селі" йде мова в постанові Петрівського райкому КП(б)У Харківської області від 5 січня 1933 року: "... На виконання постанови бюро обкому КП(б)У від 30 грудня 1932 року доручаю фракції РВК розпродати 20 господарств злісних нездатчиків хліба, позбавити їх присадибної землі й будівель по таких сільрадах: Протопопівській сільраді – 30 господарств, Камишуваській сільраді – 5 господарств, Завгороднівській сільраді – 1 господарство, Петрівській сільраді – 1 господарство, Глозунівській – 1 господарство, Грушоваській – 1 господарство.

Зобов'язати товариша Ємельянова негайно одержати від уповноважених райкому партії відібрані об'єкти господарств, які підлягають розпродажу, щоб застосувати суворі заходи до дійсних заколотників, організаторів куркульського саботажу з тим, аби нанести такий удар, який би вплинув на всіх інших одноосібників-нездатчиків хліба та тим самим посилилось надходження хліба від одноосібників ці заходи провести протягом трьох днів.

Продаж майна та будівель провести за середньоринковими цінами.

Доручити партійним організаціям на основі цих репресивних заходів до 20 господарств розгорнути роботу таким чином, щоб забезпечити на 100 % виконання плану хлібозаготівлі. Для чого провести таке:

1. Скликати збори одноосібників, що виконали плани; на збори злісних не допускати, винести ухвали про застосування репресій до злісних нездатчиків.

2. Окремо скликати збори злісних нездатчиків, на зборах зачитати ухвали одноосібників, що виконали плани, які вимагають суворих репресій щодо злісних нездатчиків. На зборах домогтися розколу серед впертих нездатчиків, протиставляючи тих, що зобов'язуються здати хліб, тим, які злісно саботують здачу.

3. Систематично практикувати проведення засідань президій і пленумів сільрад, на яких заслуховувати уповноважених про роботу на кутку, злісних нездатчиків, виносячи негайно про них рішення.

4. Широко розгорнути роботу навколо ям, які добровільно розкриті, роз'яснюючи масі одноосібників про те, що за добровільне розкриття своїх ям з хлібом вони гарантовано не будуть притягатись до судової відповідальності.

РПК зобов'язує партійні організації негайно перебудувати роботу серед одноосібників, прикріпити до кожних 3 – 4 господарств окремого уповноваженого, списки яких негайно надіслати РПК.

Налагодити систематичний контроль над роботою останніх щоденною перевіркою роботи на кутках, наданням практичних вказівок.

Секретар райкому КП(Б)У Гончаров" [9].

Не минуло це горе й Люботин, тодішнє невелике залізничне містечко, розташоване за 30 кілометрів від тодішньої столиці – Харкова. Багато люботинців працювало на заводах і фабриках Харкова, на залізниці, де одержували невеликий продуктовий пайок [24].

Цей пайок вони ділили між членами родини, що давало якусь примарну надію вижити. Тому масового вимирання селян, як і в інших районах України, у Люботині не було.

Але в місті було багато селян із навколишніх сіл, які намагалися знайти продукти. У цей період люди їли що завгодно, аби втихомирити муки голоду. А відібране зерно лежало горами, часто просто неба, гнило, оточене дротом та під охороною військ НКВС.

Підтвердження жахливим картинам Голодомору 1932 – 1933 рр. можна знайти і в наукових працях іноземних дослідників. У відомій книзі Роберта Конквеста "Жнива скорботи" є згадка про люботинців і місцевий спиртзавод: "Картоплю також насипали буртами, начебто навмисне, щоб вона швидше згнила. Повідомлялося про кілька тисяч тонн картоплі, зваленої в купи в полі поблизу Люботина, оточені колючим дротом. Коли картопля почала псуватися, її передали з картопляного тресту під юрисдикцію спиртогорілчаного тресту, але й надалі врожай залишали в полі, аж поки її не можна було вже використовувати навіть як сировину для переробки на спирт". Діяло це поблизу Караванського спиртзаводу [31].

Унаслідок злочинної державної політики Сталіна та його оточення, смертність на Україні досягла гігантських масштабів.

Принагідно слід зазначити, що лише через чийсь недосвідченість чи недогляд, у довідках рагсу вказували справжню причину масової загибелі людей – голод.

Приховуючи справжнє лихо, державні службовці у графі про причину смерті писали "малокровіє", "водянка", "гідромія", "старість" (це про 40-річних і дещо старших), "слабкість", "причина невідома", "порушення серцевої діяльності" [47].

Деякі селяни наївно сподівалися, що в Харкові (столиці Радянської України з 1917 до 1934 рр.) їхні виснажені діти точно виживуть. Однак гарантованого порятунку не було й там.

Як зазначалося в доповідній записці секції охорони материнства й дитинства Харківського міськздороввідділу, датованій 14 травня 1933 року, підкинутих дітей, особливо немовлят було так багато, що розмістити всіх і забезпечити хоча б мінімальним доглядом не було ніякої можливості. Та навіть ті, кому все ж пощастило потрапити до державних притулків, виживали далеко не всі, за офіційними даними помирав кожен третій мешканець харківських дитбудинків [43]. Адже в містах населення теж не доїдало, бо пайки на продуктові картки робітникам та службовцям також були мінімальними. Тільки продуктові пайки представників партійної номенклатури та судової влади були розкішними.

Влада також унеможливлювала надання допомоги українцям із-за кордону. За наказом радянського керівництва було перекрито кордони із сусідніми державами, де діяли Комітет рятунку України, Союз українок, Українське національно-демократичне об'єднання, Організація українських націоналістів.

Ні в Польщу, ні з Польщі вибратися практично було неможливо, десятки та сотні людей з України, ризикуючи життям, намагалися дістатися Болгарії та Румунії водними шляхами, але й тут їх перехоплювали [26].

Жодних контактів не допускалося із представниками інших держав, які прагнули надавати можливу матеріальну та фінансову допомогу в Україні представникам своїх народів. ДПУ енергійно переслідувала всі елементи, підозрювані в націоналістичних настроях. Без жодного розбору здійснювали арешти серед української інтелігенції.

Під час голодування по всій території України мали місце непоодинокі випадки трупоїдства та канібалізму. Влада на все це ніяк не реагувала. До простих трудівників ставлення було гіршим, ніж до свійської худоби. Для представників тодішньої влади першочерговими завданнями було виконати плани заготівлі продуктів харчування, покарати непокірних і тих, хто намагався якось вижити в жахливих буднях колективізації та не втрапити на чорну дошку.

Страшний голод 1932 – 1933 рр. за своїми розмірами перевершив голод 1921 – 1922 рр. Хоча інформацію про народжуваність і смертність населення після 1932 р. перестали публікувати, співставляючи різні джерела, можна з упевненістю сказати, що країна втратила від колективізації та голоду понад 15 млн осіб [19].

Наслідками Голодомору стали величезні людські втрати (за різними даними від 3,5 млн до 8 млн осіб); знищення традиційного українського села з його багатими народними звичаями; перемога колгоспного ладу на селі; утвердження на селі командної економіки за абсолютного підпорядкування земельних угідь колгоспів державній владі; масове розбазарювання землі; вилучення земельних угідь у колгоспів для будівництва промислових підприємств, танкодромів і полігонів; відновлення воєнного комунізму на селі; запровадження нееквівалентного обміну між містом і селом за одночасної заборони ринкових форм зв'язку; негативний вплив зрівняльних форм оплати праці на активність хліборобів, їхнє прагнення підвищувати продуктивність праці, збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції; "розселення" українських хліборобів; звуження юридичних і соціальних прав хліборобів (колгоспникам не видавали паспорти, вони не мали можливості змінювати місце проживання, до середини 50-х рр. не користувалися правом отримання пенсій); різке обмеження господарської самостійності, підприємливості колгоспів, культивування безгосподарності, зрівнялівки; зменшення посівних площ;

скорочення поголів'я худоби (було вирізано до 80 % худоби із селянських дворів); різке зниження виробництва продуктів землеробства та тваринництва; відчуження виробника не лише від засобів виробництва, а й від виробленої продукції, причому частину її вилучала держава за наднизькими цінами в так званий централізований фонд; погіршення екологічної обстановки [7].

Сучасні українські історики вважають, що голод 1932 – 1933 рр. було спричинено насильницькою суцільною колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, людоненависницькою політикою розкуркулення, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти непокірних селян України. Його було зумовлено широкомасштабними політичними та соціально-економічними експериментами ВКП(б)У та уряду СРСР. В Україні, якщо всебічно проаналізувати й зіставити соціально-економічні та політичні причини голоду, було вчинено акт геноциду.

Варто зауважити, що зарубіжна історична наука розглядає проблему масових репресій проти селянства кінця 1920-х – початку 1930-х рр. більш у широкому контексті – як дослідження феномену сталінізму.

Засобами впливу на суспільство були терор, цензура, пропаганда. Ідеологи тоталітарного підходу вважали, що Кремль активно використовував репресії проти українського суспільства як найбільш швидкий та ефективний засіб соціалістичної трансформації суспільства.

Останнім часом закордонні науковці вказують на необхідність у розмежуванні понять "масові репресії" та "політичні репресії".

Наприклад, вони вважають, що "поняття "масові репресії" значно ширше за поняття "політичні репресії", бо під категорію "політичні репресії" не підпадають багатомільйонні маси людей, яких протягом усього сталінського періоду репресували не за політичними статтями, а за кримінальними". Терор проти селянства під час суцільної колективізації став вихідною точкою масових сталінських репресій. Насильство над селянами дозволило владі відчувати ті методи репресій, які були застосовані до інших суспільних груп. Голод 1932 – 1933 рр. кваліфікується як колективне покарання (репресію) за так званий саботаж хлібозаготівель і супротив селян колективізації загалом. Сталінські репресії були надмірно жорстокими.

Сталінський режим вирішував за допомогою репресій наступні завдання: економічні (створення для колгоспів додаткових ресурсів з експропрійованого у селян майна, реманенту, худоби тощо); соціальні (ізоляція

"куркулів" від основної маси селянства); політичні (співучасть бідноти, сільського активу в діях органів влади); психологічні (формування й експлуатація образу "ворогів народу" – "куркулів").

Аналізуючи репресивні акції початку 1930-х рр., науковці використовують концептуальні підходи соціальної історії, акцентуючи увагу на хаосі, безладді, які панували під час розкуркулення, депортацій.

Загалом феномен масових антиселянських репресій доби великого перелому розглядається як спосіб соціальної чистки, як метод утвердження на селі колгоспного ладу, як перша масова репресивна операція проти селянства, під час якої більшовики відпрацьовували механізми наступальних каральних акцій [39].

Навіть вийшовши із кризи після скасування продовольчої розкладки колгоспи залишилися "вмонтованими" в командну економіку, котра поєднувала в собі невеликі елементи ринкового господарства із централізованим плануванням.

Із появою 1932 р. у СРСР паспортної системи колгоспники, що не мали паспортів, були примусово прикріплені до землі, працювали на колгоспних полях, отримуючи до того ж дуже невелику плату, вираховану за трудовими днями.

Для того щоб прогодуватися, колгоспники у вихідні дні мусили працювати на крихітних присадибних ділянках, адже іншої землі вони не мали. Селянство прикріплювалося до місць свого проживання й не могло змінювати їх без дозволу властей. Так званий "внутрішній паспорт" намертво прив'язував людей до колгоспу. Упровадженням паспортної системи в Україні управляв особисто Л. Каганович. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 31 грудня 1932 року, паспортизація насамперед мала охопити населення Харкова, Києва та Одеси [42].

Без дозволу партійних керівників районного масштабу колгоспники не мали права покидати своє село. Так через 70 років після Маніфесту Олександра II, кріпосне право в Російській (Радянській) імперії було відновлено в самій архаїчній формі – перерозподілі живої праці [19].

До кінця 30-х рр. ХХ ст. зусиллями Сталіна та Комуністичної партії у СРСР було побудовано економіку, помітними рисами якої були такі: опора на природні виробничі сили, екстенсивна експлуатація природних ресурсів і простої живої праці; централізація й концентрація економічної влади, управління за допомогою адміністративних директив; домінування колективних видів власності, так званої загальнонародної, державної,

а насправді, загальної власності партноменклатури, спаєної в особливий соціальний прошарок; позаекономічні засоби примусу до праці на основі позбавлення всіх членів товариства цивільних прав, включно із правом на життя, із застосуванням перманентного терору та хвилеподібних масових репресій щодо всіх суспільних груп, включно з партноменклатурою; автократичне напівнатуральне господарство з найвищим розвитком галузей воєнно-промислової групи, що мала забезпечити силові ресурси в разі захоплення й утримання життєвого простору [19].

Систему колективної відповідальності, як і кругової поруки, що охоплювала родичів до третього коліна, а також колег було відновлено саме в цей період.

Не тільки пересічних колгоспників звинувачували у прямих та опосередкованих проблемах радянського сільського господарства, дрібних недостачах, слабких результатах роботи, низьких показниках продуктивності праці. Приклад узяття на себе колективної відповідальності спеціалістами сільського господарства Одещини, що стався в липні 1933 року, прогрімів на весь Радянський Союз.

Одеський обласний суд розглянув справу про групу шкідників-агрономів, що нібито діяла в системі Одеського зернотресту. Вони були притягнуті до суду за звинуваченням у зриві сільськогосподарських робіт, заниженні врожайності зернових, приховуванні 0,5 млн пудів зерна пшениці. Одного з підсудних, старшого агронома зернотресту Сулиму, назвали "активним білогвардійцем, керівником підпільної есерівської організації, старим організатором шкідництва і саботажу"; суд засудив фахівців у галузі сільського господарства Залогіна, Леща, Сулиму й Борозенка – до 10 років, Мартинюка – до 6, Шевченка – до 4 років позбавлення волі у віддалених місцевостях Радянського Союзу [3].

Подібні процеси та приклади так званого шкідництва відбувалися і в інших областях України. Але найжахливішим було те, що обвинувачений не мав жодних шансів довести свою правоту, незважаючи на ступінь проблеми чи виявленого факту шкідництва.

Не надзвичайні, а дуже високі темпи економічного зростання, що демонструвалося цією системою протягом перших 20 років її функціонування, у буквальному значенні було оплачено потом і кров'ю, страхом і втратою людської гідності, руйнацією моралі та психіки десятків мільйонів осіб [3].

Підтвердженням цього слугує фрагмент історичного документа: "... Мешканці сіл, що вижили, стали вже іншими. Виснажені фізично та зламані морально, вони перетворилися на ніби байдужих і духовно спустошених зомбі, на згустки болю й образ. Ті селяни, котрі традиційно діставали задоволення у праці й нескінченних клопотах на землі, відмовлялися від свого споконвічного заняття, яке в усі часи вважалося святим. Люди не хотіли обробляти землю, дозволяли чортополоху буйно розростатися на родючих чорноземах. Ставлення до селян як до людей другого сорту, котрі були підневільними й абсолютно безправними, із 30-х рр. ХХ ст. стало нормою для радянського способу життя" [47].

Заходами держави, спрямованими на зміцнення колгоспного ладу були такі: зниження податкового тиску на колгоспи після 1933 р. (колгоспам залишали продукцію, вироблену понад план державних поставок); зміцнення матеріальної бази на селі шляхом збільшення кількості МТС; запровадження відрядної оплати праці; поліпшення побутових умов на селі [7].

Після пережитого всі засоби впливу виявилися малоефективними. Повна відсутність позитивної мотивації до праці, зрівнялівка в оплаті, закарбування в пам'яті того, як жорстко влада вчиняла з господарями на землі від Бога, депортувала непокірних до Сибіру, були набагато сильнішими й дієвішими за колгоспні плани заготівлі продуктів харчування. Звичайно, селяни працювали.

Але про трудовий ентузіазм, зазвичай мови не було. Пасивність селян, робота абияк набули в Україні такого широкого розмаху, що викликало паніку в керівництва республіки [25].

Як уже зазначалося, у квітні 1923 року XII з'їзд більшовицької партії проголосив курс на коренізацію.

Коренізація – це державна політика надання народам Радянського Союзу можливості розвивати власні культури, мови, готувати національні кадри, із метою посилити вплив комуністичної партії в національних районах. Коренізація (в Україні – *українізація*) передбачала посилення контролю та впливу комуністичної партії в національних районах наданням народам Радянського Союзу можливості створити сприятливі умови для розвитку власної культури, вивчення й користування місцевими національними мовами; підготувати національні кадри рідною мовою, урахувати національні особливості під час формування державного апарату.

Складовими українізації були такі: підготовка та залучення кадрів із представників української національності до партійних і державних органів та установ; запровадження в усіх установах та закладах освіти української мови; видання газет, журналів, книжок українською мовою; усебічний розвиток української літератури й партійне керівництво нею; глибоке вивчення національної історії, відродження традицій; створення умов для розвитку мови та культури всіх національних меншин, які мешкали в Україні [9].

Українізацію активно підтримували такі відомі діячі, як М. Скрипник, О. Шумський, В. Затонський, Г. Гунько.

Але українізації чинили активний опір верхівка КП(б)У, російське та зрусифіковане міщанство, пролетаріат, чиновники, керівники великих підприємств, трестів, значна частина інтелігенції, священники Російської православної церкви.

Про ставлення до політики українізації йдеться в листі Й. Сталіна Л. Кагановичу та іншим членам ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 року: "Можна і треба українізувати, дотримуючи при цьому певного темпу, мати партійний, державний та інші апарати, що обслуговують населення. Але не можна українізувати зверху пролетаріат. Не можна змусити російські робітничі маси зректися російської мови і російської культури і визнати за свою культуру та мову українську. Це суперечить принципу вільного розвитку національної ідеї. Це була б не національна свобода, а своєрідна форма національного гніту" [9].

Варто зазначити, що в середині 20-х рр. ХХ ст. в Україні проживали представники різних національностей. Зокрема, відомості Укрбюро ВЦРПС про національний склад трудящих України від липня 1924 року повідомляють про "... обстеження національного складу і розмовної мови, здійснене Укрбюро ВЦРПС у травні 1924 року, дало такі дані.

Цим обстеженням було охоплено 650 532 робітники та службовці, або 48 % усієї кількості членів спілок України.

Національний склад їх такий: українців – 40,1 %, росіян – 37,6 %, євреїв – 14,5 %, поляків – 2,4 %, інших – 5,4 %. Що стосується розмовної мови, то є дані про 250 778 осіб, тобто 22,1 % усієї кількості членів спілок. Серед них українців – 43,8 %, і українська мова є розмовною для 24,7 %.

Намагатися замінити цей стихійний процес насильною українізацією пролетаріату зверху – значить проводити утопічну і шкідливу політику,

яка може викликати в неукраїнських верствах пролетаріату на Україні антиукраїнський шовінізм" [9].

Інакше кажучи, українізація як державна політика, це добре, але вона має бути керованою, ті хто говорять російською – нехай нею користуються й надалі. Також між рядками цього листа складно не помітити в думках Сталіна про українізацію шкідливість та утопізм цієї ідеї.

А якщо в державній політиці з певною метою доводиться застосувати шкідливість та утопізм, то, зрозуміло, що це на невеликий проміжок часу й це є лише спеціальним тактичним моментом.

Освіта Радянської України в 1921 – 1928 рр. характеризувалася такими моментами, як: відсутність фінансування, нестача освітянських та наукових кадрів, класовий підхід до працівників освіти та науки; насильницька реорганізація "просвіт" у сільські будинки та хати-читальні; кампанія з ліквідації неписьменності (ухвалення декрету про ліквідацію неписьменності (1921 р.), створення комісії для боротьби з неписьменністю (1921 р.), заснування товариства "Геть неписьменність" (1923 р.) тощо); створення розгалуженої системи освітніх закладів; безкоштовне навчання дітей у загальних семирічних школах та професійно-технічних закладах; створення навчально-виховних закладів для сиріт та безпритульних; зростання кількості шкіл з українською мовою викладання; "пролетаризація студентства", розширення мережі робітфаків; упровадження української мови в навчальний процес вищої школи (декрет Раднаркому УСРР про необхідність переведення вишів на українську мову викладання (1923 р.)); розширення мережі вишів, які готували спеціалістів для всіх галузей народного господарства; створення закладів освіти, покликаних забезпечити більшовицьку партію та державу кадрами кваліфікованих працівників, викладачів, пропагандистів (заснування вищої партійної школи в Харкові (1921 р.), яку 1922 р. було перетворено на Комуністичний університет ім. Артема) [7].

Аналізуючи рівень радянської освіти 20-х рр. ХХ ст., слід зазначити, що її здобутки були дуже вагомими як на макрорівні, так і на мікрорівні.

Проблему ліквідації безграмотності розв'язували навіть на підприємствах для цілком дорослих людей. Початкову освіту надавали кожному маленькому громадянину нашої держави. Для цього у пришвидшеному режимі готували вчителів.

Досить широкою, особливо в Харкові та інших великих містах України, була широка мережа спеціальних та закладів вищої освіти.

Із повідомлення про кількість вишів, технікумів і робітничих факультетів в УРСР і кількість учнів у них 1922 р. (від 27 лютого 1923 року): "... усіх вишів на Україні 274, із них: інститутів – 42, технікумів – 134, трирічних педагогічних курсів – 98. Учні у вишах – 66 804, причому в інститутах навчаються 35 456 осіб, у технікумах – 20 267, а на педагогічних курсах – 11 082. Зокрема комуністів і кандидатів – 2 тис. осіб. Робфаків нараховують 12 із 3 000 учнів. Комуністів на робітничих факультетах – 600. Викладачів і професорів в інститутах – 3 048, у технікумах – 2 602, на педкурсах – 1 297, на робітничих факультетах – 212 осіб" [9].

Разом із відродженням промисловості та сільського господарства в цей час продовжувалася національна революція в духовному житті жителів як великих, так і маленьких міст та містечок, що виявлялося в розвитку всіх галузей культури, здійсненні українізації. Офіційною лінією більшовицької партії в цей час стала українізація, яка передбачала виховання кадрів із представників корінної національності, упровадження в роботу партійного, радянського та господарського апаратів української мови, розвиток української культури.

Здійснення українізації починалося зі створення 1923 р. районних курсів української мови. Усі партійні та державні службовці, які не володіли українською мовою, мали закінчити курси. Тим, хто не зміг їх успішно закінчити, загрожувало звільнення.

1925 р. було введено листування українською мовою в органах державної влади.

Кампанія українізації охопила всі сфери життя Української СРР. Вона мала позитивний вплив на розвиток усіх галузей культури в Україні, особливо народної освіти.

Викладання предметів у всіх школах велось українською мовою. Суттєвим недоліком роботи в той час було недооцінювання вивчення основ наук, що випливало з так званих комплексних програм, уведених Наркомпросом 1923 р. Вони орієнтували учителів та учнів на виконання практичних вправ і "попутне" вивчення деяких предметів шкільного циклу. Відсутність послідовності й системи в навчанні призводила до поверхового засвоєння навчального матеріалу, унаслідок чого забули просте навчання дитини читанню, письму та рахунку.

Процес перебудови школи на Україні до другої половини 1920-х рр. значно ускладнювався ще й господарськими труднощами.

У школах тоді не вистачало найнеобхіднішого: підручників, зошитів, меблів. У 1923 – 1924 рр. постачання шкіл підручниками та наочними посібниками через відсутність коштів було нульовим.

Учителі користувалися дошкою, крейдою, наявними друкованими матеріалами та художнім словом. Лише деякі школи району було забезпечено підручниками на 75 % [44].

А значну частину шкіл та вчителів утримували коштом патронування. Так, 1924 р. кошти на утримання вчителя в с. Гиївці (це окраїна м. Люботина), що був на патронуванні, збирали із громади села шляхом самооподаткування забезпечених батьків у розмірі не більше ніж 3 крб з одного учня, від сплати звільняли бідні верстви селянства [44].

Ситуація з підготовкою педагогів у різних областях відрізнялася від столичної.

Дуже гостро постала в цей час проблема кадрового забезпечення педагогічними працівниками шкіл Полтавщини, адже у спадок від дореволюційних часів Полтавщина дістала шкільну систему, у якій на одного вчителя припадало нерідко по 100 учнів, а заняття одночасно вели із трьома, у кращому разі – із двома групами. Учителство на той час стало найчисленнішим загоном інтелігенції з боротьби з неписьменними в республіці. На Полтавщині контингент учителів за цей час зріс у 2,7 рази (за даними Полтавського окріно на 1930/31 навчальний рік працювало 766 учителів 1 – 4 класів та 421 учитель 5 – 7 класів) [28].

Проте таке швидке зростання вчителства не супроводжувалося підвищенням якості його підготовки. Більшість педагогів радянського призову мала загальну середню освіту й незначна частина – спеціальну педагогічну підготовку. Вищу освіту мала лише п'ята частина педагогів. 1932 р. за походженням серед учителства було 11 % робітників, 77 % селян, понад 11 % службовців, решта походила з духовництва та дрібної буржуазії. 1937 р. три четверті всіх вчителів становила молодь, яка здобула освіту в роки перших п'ятирічок. Половину освітянської інтелігенції становили жінки [28].

Помітну роль у підготовці вчителства регіону відіграв Полтавський педагогічний інститут, 1931 р. було відкрито Кременчуцьке педагогічне училище, 1934 р. – Лубенський учительський інститут [28].

Учителство, підготовлене цими закладами освіти, значною мірою забезпечило кадровий потенціал для вирішення наступного важливого

завдання – переходу з 1934/35 навчального року до обов'язкового семирічного навчання.

Продовжували в 1930-ті рр. і розбудову на Полтавщині системи вищої, середньої спеціальної та професійно-технічної освіти. На кінець другої п'ятирічки, напередодні утворення Полтавської області (22 вересня 1937 року) на території, що ввійшла потім до її меж, працювало 5 закладів вищої освіти, 43 технікуми, 7 робітничих факультетів, а також наукові заклади – науково-дослідний інститут свинарства, інститут кормів, гравіметрична обсерваторія [28].

Загалом у розвитку освіти відбулися значні позитивні зміни, що полягали в ліквідації неписьменності, запровадженні загальної обов'язкової семирічної освіти, відкритті середніх шкіл, вищих та середніх спеціальних закладів освіти, науково-дослідних установ.

Українська наука в 1921 – 1928 рр. характеризувалася такими складовими, як центр наукового життя – Всеукраїнська академія наук (ВУАН) на чолі з В. Липським, яка розгорнула роботу у трьох напрямках: історико-філологічному, фізико-математичному, соціально-економічному; плідна діяльність членів ВУАН Д. Багалія та М. Грушевського (історія), Д. Граве, М. Крилова та Г. Прейфа (математика), А. Кримського (філологія), О. Богомольця (медицина), Л. Писаржевського та В. Кістяківського (хімія) тощо; заснування Інституту української наукової мови (1921 р.); створення в Харкові фізико-технічного інституту (1928 р.), у якому тоді розгорнули дослідження з ядерної фізики та радіофізики; процес підпорядкування науково-дослідних закладів України центру (перетворення ВУАН на філію Академії наук СРСР) [7].

Релігійне життя характеризувалося такими складовими, як: відверто антицерковна, войовничо-атеїстична політика радянської влади; арешти, переслідування та розстріли представників духівництва та вірян; вилучення церковних цінностей для закупівель зерна за кордоном під час голоду 1921 – 1923 рр.; створення та організаційне оформлення УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським; постійний тиск радянського керівництва на УАПЦ за формального виявлення лояльного ставлення до неї; намагання радянської влади внести розкол між різними конфесіями, підтримання різних сект, що підривало єдність сект [7].

Щодо релігійного питання в закладах освіти України повідомляє постановка Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого, затвердженої й доповненої Пленумом від 17 жовтня 1922 року: "Зазнавши поразки у відкритому бою

з пролетаріатом і сільською біднотою України, українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі види української школи.

Ті ж самі елементи, особливо вчителі, стають на чолі руху та званої Автокефальної української церкви, де під приводом боротьби з Російською православною церквою створюється друга націоналістична цитадель. Паралельно з цим множаться дрібнобуржуазні, націоналістичні куркульські "Просвіти" – вогнища національного цькування.

Щодо автокефальної церкви. Залишаючись щодо церкви і релігії взагалі в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки арелігійною, але й антирелігійною, Радянська держава і комуністична партія повинні рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання до суду від усіх своїх службовців і зокрема від учительського персоналу не тільки повного невтручання в справи вірян і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними заборонами (атеїзм) всередині школи" [9].

Тобто, попри офіційну ідеологію нашої держави – атеїзм, педагогів змушували активно боротися з вірянами у школі, а це було порушенням тогочасного законодавства. Література та мистецтво в Україні в цей час характеризується створенням численних літературно-художніх об'єднань – "Гарт", "Авангард", "Молодняк", "Ланка"; створенням 1925 р. ВАПЛІТЕ на чолі з М. Хвильовим, до складу якого входили П. Тичина, М. Бажан, П. Панч, Ю. Яновський та ін.

ВАПЛІТЕ – це Вільна академія пролетарської літератури – провідне літературне об'єднання в Україні 20-х рр. ХХ ст., лідером якого був М. Хвильовий, який уважав, що українська література має розвиватися під впливом кращих досягнень західноєвропейської культури. Припинила своє функціонування у 30-ті рр. ХХ ст. розгортанням літературної дискусії про майбутні перспективи й напрями розвитку української літератури, у центрі якої опинився М. Хвильовий [7].

Він пропагував широке використання досягнень європейського мистецтва на нашому місцевому матеріалі, відхід від однобічної орієнтації на російську культуру (її застосовували як кальку багато років поспіль).

Радянське керівництво оцінило виступ митця Миколи Хвильового як поширення антиросійських настроїв і розгорнуло гостру критику письменника, а згодом змусило його разом з учасниками ВАПЛІТЕ писати лист зі спокутою.

В Україні діяло 45 професійних театрів. У Києві – театр "Березіль" під керівництвом Леся Курбаса (1922 р.), на сцені якого виступали А. Бучма, М. Крушельницький, Н. Ужвій, О. Сердюк та ін.

У Харкові заснували український театр опери та балету (1925 р.). Розгорнули активну роботу Одеська та Київська кіностудії. У цей складний період почався творчий шлях видатного українського режисера О. Довженка (фільми "Звенигора", "Арсенал") [7].

На початку 30-х рр. ХХ ст. українізацію почали поступово згортати.

Культурний розвиток України проходив за умов повної ідеологізації всього суспільства, масових репресій, переслідування інакодумців, особливо інтелігенції. Починаючи з кінця 1932 року українізацію проголосили націоналістичною контрреволюцією. Сталін оголосив основною небезпекою місцевий націоналізм. Було різко скорочено кількість українських національних шкіл.

У травні 1933 року покінчив самогубством відомий письменник-новатор М. Хвильовий. Того самого року за надуманими звинуваченнями було заарештовано Остапа Вишню, М. Ялового, М. Ірчана та багатьох інших діячів. Протягом одного тільки 1933 р. від наукової роботи було відсторонено 1 649 осіб, або 16,4 % усього складу науковців [15].

Хвиля терору все більше набирала обертів. У середині грудня 1934 року у справі так званого Українського центру білогвардійців-терористів було засуджено 28 представників творчої та наукової інтелігенції, серед яких письменники М. Лебединець, О. Влизько, Г. Косинка; літературознавці Р. Шевченко, І. Терещенко та ін. Протягом 1934 – 1938 рр. було заарештовано понад половину членів та кандидатів-стажистів Спілки письменників України (97 зі 193) [15].

Загалом жертвами репресій стали майже 500 українських письменників [15].

У квітні 1935 року вийшла друком постанова Особливої наради при НКВС СРСР у справі так званої контрреволюційної троцькістської організації. 94 особи, що проходили в цій справі, було звинувачено як троцькістів, фашистських агентів, котрі здійснювали в Україні підготовку інтервенції, було засуджено на різні строки ув'язнення й заслання. 17 травня 1935 року в цій самій справі на 5 років на заслання до Західного Сибіру засуджено українського письменника Ю. Коцюбинського за антирадянську політику у своїй творчості.

Восени того самого 1935 року його кримінальну справу поновлюють, у результаті доопрацювання якої у березні 1937 року Ю. Коцюбинського засуджують до смертної кари та відомого літератора розстрілюють [3].

Репресії мали місце в різних місцях України. Освіта Полтавщини зазнала великих утрат упродовж трагічних років Голодомору та репресій. Жертвами сталінського терору стали сотні викладачів та студентів.

Уже 1930 р. за фальшивими звинуваченнями в належності до Спілки визволення України було репресовано професорів Полтавського ІНО О. Т. Бузинного, В. С. Воропая, В. О. Щепотьєва, яких вислали за межі України; сліди Воропая та Бузинного загубилися в катівнях ГУЛАГу, а Щепотьєв після п'ятирічного заслання повернувся до рідних у Гадяч, та через два роки він був знову заарештованим і за вироком НКВС розстріляним [28]. Репресіям із боку більшовицьких каральних органів було піддано три директори закладів вищої освіти, котрі працювали в 1930-х рр. – М. Х. Фарбер, П. М. Койнаш, І. М. Онісін; заступник директора Н. Ю. Мірза-Авакянц, професор В. М. Верховинець, викладачі Ф. К. Курінний, П. Я. Макаренко, військовий керівник інституту О. С. Панкратьєв та ін. [28].

А впроваджуючи політику коренізації на початку 20х-рр. ХХ ст., більшовицьке керівництво СРСР мало на меті створити у світового співтовариства хибне враження про вільний та гармонійний розвиток радянських республік; знайти спільну мову з багатомільйонним полінаціональним селянством; зняти чимраз більшу суперечність між народними масами й політичною елітою; поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах; частково компенсувати республікам Радянського Союзу втрату політичного суверенітету наданням прав культурно-національної автономії [2].

Коли ж у 1930-х рр. національне відродження, яке було одним із безпосередніх наслідків політики коренізації, почало виходити за межі щораз міцнішої командно-адміністративної системи, цю політику було згорнуто.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. у духовному житті УРСР відбувалися складні та дуже суперечливі зміни. Культурне будівництво здійснювалося з могутнім розмахом і проходило під знаком активного відродження національної самобутності нашої країни. У 30-ті рр. ХХ ст. культура та твори талановитих митців безжально пригнічували і винищували. Але й в умовах

тоталітаризму українська культура зробила значний крок уперед, збагативши світове духовне життя високохудожніми творами літератури й мистецтва, визначними науковими відкриттями.

Разом із цим великий процес культурного будівництва й розвитку української культури було поєднано з поширенням ідей марксизму – лєнінізму, будувати соціалізм [1].

У цей період триває активна фальсифікація найяскравіших сторінок української історії, 1938 р. запроваджують обов'язкове вивчення російської мови в усіх школах та інших закладах освіти України. Науковці, митці, інші представники інтелігенції, що залишилися живими, змушені були мовчати й без найменшого натяку на критику зображувати минуле та сучасне в дозволених партійними функціонерами стандартах, прославляти більшовицьку партію, Сталіна, його близьке партійне та військове оточення.

2.3. Українські землі у складі Польщі

Між липнем 1919 й березнем 1921 року Друга Річ Посполита (відновлена польська держава) здобула Східну Галичину й північно-західні українські землі – Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину, Підляшшя й Надсяння. Статистичні дані щодо чисельності українців були в міжвоєнній Польщі дуже суперечливими.

За відомостями О. Субтельного, 1921 р. в Польщі налічувалося більше ніж 5 млн українців. Понад 3 млн із них жили у Східній Галичині, яка раніше перебувала під владою Австро-Угорської імперії. Поляки, євреї та інші етнічні групи становили в цьому регіоні національні меншини. Щоправда, у містах (Львові та ін.) переважали неукраїнці (поляки, євреї). Переважну більшість українців становили селяни. Приблизно 2 млн українців населяли північно-західні українські землі, які раніше перебували під владою Російської імперії [18].

Історики, що пишуть про етносоціальну структуру населення українських територій у складі Другої Речі Посполитої, зазвичай, використовують дані перепису 1931 р. За цими даними, 1931 р. у Східній Галичині й на північно-західних українських землях проживало 8,9 млн осіб, серед них українців – 5,6 млн (63 %), поляків – 2,2 млн (25 %), євреїв – 0,9 млн (10 %). Українці залюднювали переважно сільську місцевість. Частка українців у міському населенні становила близько 35 %.

Друга Річ Посполита була республікою. Упродовж 1923 – 1926 рр. у польських урядових коаліціях домінували народіві демократи (ендеки), які намагалися реалізувати свою інкорпораційну програму, що передбачала створення мононаціональної польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин, серед них українців.

Досягненню цієї мети було підпорядковано економічну політику ендеків. Уряд поділив країну на дві господарські зони: Польщу "А" (корінні польські землі) і Польщу "Б" (захоплені українські та білоруські землі). Промисловий сектор економіки Польщі "А" отримував дешеві кредити й державні замовлення. Це сприяло промислому розвитку польських земель. Кредитування промислових підприємств на українських землях обмежували. Це гальмувало промисловий розвиток українських земель. Вони були аграрно-сировинним придатком розвиненіших польських земель.

1926 р. Ю. Пілсудський та його прибічники здійснили державний переворот, унаслідок якого в Польщі було встановлено режим, відомий за назвою "санація". На противагу ендекам пілсудчики пропонували програму державної асиміляції національних меншин, серед них українців, щоб за умови збереження власної національної свідомості в меншин формувалося почуття належності до польської держави. Проголосивши курс на державну асиміляцію національних меншин, санаційна влада не спромоглася його реалізувати. Проголошення нового курсу не мало значних позитивних наслідків для економіки українських земель.

Промисловість українських регіонів у Польщі спеціалізувалася на переробленні сільськогосподарської продукції та видобутку й переробленні мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., у ній працювали 191 тис., а на транспорті – 37 тис. робітників. Усього в цей час налічували 730 тис. найманих робітників, із яких 332 тис. працювали в сільському господарстві [34].

Більшість промислових підприємств українських земель Польщі були малими, із кількістю працівників на кожному менш як два десятки. Довоєнного рівня виробництва тутешня промисловість досягла тільки наприкінці 1920-х рр. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. болюче вдарила по промисловості. Частина підприємств не змогла відновити докризовий обсяг виробництва навіть наприкінці 1930-х рр.

Отже, довоєнний рівень виробництва не було перевищено.

Домінантним елементом економіки українських земель Другої Речі Посполитої було сільське господарство. Усі селяни у відновленій польській державі, незалежно від національної належності, сподівалися дістати

вигоду з нової політичної ситуації. Вони розраховували на приріз землі. Ухвалений у липні 1919 року польським Сеймом закон "Основи земельної реформи" передбачав створення "сильних, придатних для інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності" [34].

Держава зобов'язувалася скуповувати поміщицькі землі, поділяти їх на малі ділянки (парцели) і продавати через банк усім охочим. Це була звичайна схема аграрної реформи ринкового типу, яка гарантувала в недалекому майбутньому істотний економічний прогрес у сільському господарстві.

Однак у липні та грудні 1920 року польський парламент ухвалив закони, які значною мірою спрямували аграрну реформу в бік планомірної колонізації "східних кресів" (так називали українські землі) польськими військовими й цивільними осадниками. Осадники мали сприяти збільшенню польськості цих регіонів.

Здійснюючи в 1920-х рр. земельну реформу, польський уряд перерозподіляв землю. На населених українцями територіях перерозподіл землі не завжди означав прирізування господарствам українських селян. За даними В. Калініченка, із 1919 до 1929 р. уряд наділив землею й поселив на українських територіях 200 тис. польських осадників [13].

Розміри землеволодінь українських селян залишалися малими. Переважали господарства, які мали менше ніж 5 га землі. Тогочасні фахівці підраховали, що земельної ділянки, меншої ніж 5 га, було недостатньо, аби прогодувати одну сім'ю. Крім малоземелля, українські селяни в Польщі – принаймні на початку – потерпали від збитків, завданих Першою світовою війною.

20 % сільського населення втратило свої домівки та господарські будівлі, було знищено 38 % коней, 36 % рогатої худоби, 77 % свиней [17].

Тяжкі соціально-економічні умови змушували українців залишати Польщу й переселятися до інших країн. За даними П.-Р. Магочія, кількість цих емігрантів сягнула 150 тис. Українці переселялися до Канади, Аргентини, Франції [17].

Знаряддям економічного самозахисту українців у Польщі стала кооперація. Українські кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитні спілки було об'єднано в асоціацію "Центробанк", сільські споживчі й торговельні спілки – у "Центросоюз", молочні кооперативи – у "Маслосоюз", а дрібні міські торговці входили до товариства "Народна торгівля". Кількість українських кооперативів із року на рік зростала.

1921 р. у Східній Галичині налічувалося 580 українських кооперативів, 1928 р. – 2 500, 1939 р. – майже 4 000. 90 % українських кооперативів діяли у Східній Галичині, на північно-західних українських землях українців змушували вступати до польських кооперативних організацій. Загальна чисельність членів українських кооперативів напередодні Другої світової війни сягала 700 тис. Вони забезпечували роботою понад 15 тис. українців [18]. Саме в кооперативах працювало багато представників української інтелігенції, для якої практично закритим був шлях на державну службу, оскільки державні посади призначали для поляків.

2.4. Українські землі у складі Румунії та Чехословаччини

1918 р. Румунське королівство загарбало Бессарабію й Північну Буковину, де проживало багато українців.

Згідно з офіційними даними 1920 – 1921 рр., у Бессарабії проживало 2 345 тис., Буковині – 800 тис. осіб. Загалом разом із Бессарабією та Буковиною до складу Румунії увійшли 1 млн українців, більше ніж 500 тис. росіян, 600 тис. болгар.

Українці становили етнічну більшість у Північній Буковині – 66 % населення. У жодній із приєднаних територій, за винятком Трансильванії, румуни не домінували. Саме це обумовило суперечливість внутрішньополітичного курсу урядів Румунії та викликало глибокі деструктивні процеси в суспільно-політичному й економічному житті країни [5].

Основними місцями проживання українців були Північна Буковина, північна частина Бессарабії (Хотинський повіт, який у попередні століття становив одне ціле з Буковиною) і південна частина Бессарабії (Акерманський та Ізмаїльський повіти).

Провінції суттєво відрізнялися за демографічними та соціально-економічними характеристиками. 1930 р. густота населення в Буковині була найвищою в королівстві й дорівнювала 81,7 мешканця на кв. км, у Бессарабії – 64,5 особи на кв. км. Найбільш проблемний Хотинський повіт мав 106 жителів на кв. км.

На середину 1920-х рр. селянство в Буковині становило 75,8 %, Бессарабії – понад 80 % усього населення.

Загалом по королівству селянство становило 82 %; сільські кустарі, ремісники, наймити – 3 %; великі землевласники – 0,1 %; промислові робітники – 1 %; міська буржуазія та інтелігенція – 13,9 % [5].

Аграрне перенаселення стало причиною хронічних негараздів в економіці та постійних селянських заворушень, найбільшим із яких було Татарбунарське.

Селянські виступи змусили румунський уряд розробити певну стратегію економічної інтеграції та розпочати її втілення.

У листопаді 1918 року на Бессарабію було поширено податкову систему: у великих селах, волостях і повітових містах створили фіскальні структури, підпорядковані крайовому інспекторові фінансів. Уряд створював умови для махінацій і спекуляції урядовців на обмінних операціях. Зросла кількість податків, вони були прямими, додатковими та непрямими, на помел зерна, забій худоби, полив городів, переправлення річками, видобуток глини для будівництва хат, навіть на спорудження надгробків [5].

Аграрна реформа в Бессарабії, насамперед, ураховувала інтереси поміщиків. За цією реформою розмір поміщицьких володінь міг сягати 250 га родючої землі. Було встановлено високі викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. Поступово у селян відібрали не менш як половину отриманої 1918 р. землі. Здебільшого її повернули до колишніх власників.

На Буковині, землю в поміщиків не відібрали, але селянам належало тільки 47 % сільськогосподарських угідь. Решта перебувала у володінні поміщиків, церкви, держави. Тут земельна реформа передбачала залишити у власності кожного поміщика від 100 до 250 га. Надлишок земель вилучали до фонду здійснення аграрної реформи. Усього в поміщиків було відібрано (із викупом) понад 74 тис. га (третину їхнього земельного фонду).

Середній розмір ділянки, яку отримали українські селяни, не перевищував одного гектара. Для порівняння: румунські колоністи отримували, як мінімум, пів гектара під садибу, гектар пасовищ і 4,5 га ріллі. Верхня норма землезабезпечення дорівнювала в них 10 га.

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. серйозно вплинула на сільське господарство. Ціни на зернові культури істотно впали, зокрема на поширену в цих місцях кукурудзу – майже вшестеро. Посівні площі основних сільськогосподарських культур скоротили. Високі податки

й несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У Бессарабії було закладено в банківських установах майже всі господарства.

Крім того, земельні ресурси країни розподілялися вкрай нерівномірно: великі землевласники, яких було 0,4 % населення країни, володіли 47,5 % земельних ресурсів.

Згідно із проектом земельної реформи, у користуванні поміщиків мало лишитися 8 % ріллі, решта мала перейти в користування селян, причому розміри землекористування мали коливатися в доволі широких межах – від 5 до 50 га. Викупна система перерозподілу землі на перших порах передбачала, що селяни виплатять колишнім землевласникам близько 7 млрд леїв. Але хронічна економічна криза та інфляція перетворили аграрну реформу на фікцію.

Таким чином, земля залишалася в руках великих землевласників, решта ж мала доступ до неї на умовах оренди.

Повоєнні уряди Румунії намагалися розв'язати земельну проблему етнічних румун шляхом приєднаних територій. Але більшу територію Бессарабії вже було розорано, а в Буковині під посівами перебувало близько чверті земель.

1921 р. утілення земельної реформи в життя було покладено на Земельний комітет у Бухаресті, окружні та місцеві комісії. Реформу мали завершити 1924 р.

У користуванні поміщиків залишалось по 100 га ріллі, не враховуючи вже освоєних під сади, виноградники та розплідники. Водночас установлювалося обмеження на зростання селянського землеволодіння; у жодному зі способів – купівлі, дарування, успадкування тощо – воно не могло перевищувати 20 га.

Унаслідок реформи тільки 20 % безземельного бессарабського селянства отримало ділянки. Усього на початок 1920-х рр. налічувалося 93 тис. безземельних селянських господарств; 280 тис. малоземельних, цілковито позбавлених сільськогосподарського реманенту та робочої худоби.

Офіційно завершення реформи в Бессарабії було проголошено 1924 р., на Буковині – 1926 р. На Буковині із 67 тис. га націоналізованої землі між селян розподілили всього 8 тис. га.

На Буковині таке реформування призвело до початку економічного регресу. Хоча посіви пшениці 1936 р., порівняно з 1921 р., зросли у 2,3 рази

(34 283 і 15 207 га, відповідно), у 2,2 раза – валові збори зерна. Але 80 % селян господарювали на карликових ділянках до 2 га, а 31 тис. господарів були безземельними. Навіть на 1927 р. поголів'я великої рогатої худоби не досягло довоєнного рівня [5].

Більша частина бессарабського та буковинського селянства була неспроможною виплачувати грошову ренту та практикувала відробітки: чи то власним трудом, чи то худобою, чи інвентарем. Це перетворювало селянство на багатотисячну армію безоплатних робочих рук і стримувало розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі.

Практикували старі феодальні форми ренти, які було заборонено ще 1917 р., – додаткова праця в поміщицькому господарстві, грошові внески, плата натурою (птиця, яйця, фрукти) тощо. Повільно відбувалася репродукція стада робочої худоби: 1921 р. буковинці мали 37,5 тис. голів коней; 1927 р. – 42,5 тис., тоді як 1910 р. – 70 тис. Поголів'я волів скоротилося зі 104,8 тис. до 82,4 тис.

Відповідно, 1936 р. 47,4 % буковинських господарств не мали тягла, бессарабських – 27,5 %. Господарства, що мали 3 – 5 голів робочої худоби, на Буковині становили 2,9 %, у Північній Бессарабії – 5,6 % [5].

Але Буковина залишалася стабільним експортером сільськогосподарської продукції, птиці, шкіри до Польщі, Чехословаччини та Німеччини. Буковина та Бессарабія у значних обсягах експортували курячі яйця до країн Західної Європи (90 % із них – до Німеччини), соняшник і гарбузове насіння.

Таким чином, саме земельне питання залишалось вирішальним чинником, що стримував розвиток сільськогосподарського сектору провінцій. Середній розмір земельної ділянки селянина становив 2,85 га.

Селянська ділянка забезпечувала лише 80 % пересічного продовольчого мінімуму селянської родини.

Хронічні неврожаї та недороди негативно впливали на поголів'я робочої худоби: 1923 р. тут було 441 тис. голів коней, 1924 р. – 415 тис., 1926 р. – 368,7 тис. Ту саму тенденцію спостерігали щодо великої рогатої худоби. Якщо 1924 р. було 721,9 тис. корів і биків, 1925 р. – 663,4 тис., то 1926 р. стадо скоротилося до 534,4 тис. голів [5].

Забезпеченість худобою в Бессарабії залишалася однією з найнижчих у Румунії. Так, 1926 р. пересічно на селянське господарство припадало від 0,26 коня в Кишинівському повіті до 1,2 в Ізмаїльському; великої рогатої худоби – від 0,9 в Оргіївському до 2,9 в Ізмаїльському;

овець – від 0,8 у Хотинському до 8,7 в Ізмаїльському; свиней – від 0,3 у Кагульському до 1,2 в Аккерманському [5].

Скотарство розвивалося екстенсивним шляхом: більш-менш сталим залишалося лише поголів'я овець.

Наприкінці 1920-х рр. розпочалася затяжна економічна криза, а на середину 1930-х рр. – важка економічна депресія, яка виснажувала виробничі сили регіону. Селянство зневірилося в можливості розв'язання своїх проблем.

Цілком закономірно такий стан речей призводив до від'їзду робочої сили з українських земель: тільки 1926 р. 4 тис. буковинців емігрували до країн Американського континенту. Але й Бессарабія, і Буковина мали колосальний потенціал для економічного прогресу. За розвитком виноградарства Бессарабія займала другу позицію в королівстві: 1926 р. під виноградники було зайнято 104,5 га бессарабської землі; 1937 р. в Рєгаті під виноградниками перебувало 110 тис. га, у Бессарабії – 95 тис. га.

Значно менш показними були успіхи садівництва в українських землях: садами було засаджено 40 тис. га в Бессарабії, тоді як на решті території їхня площа дорівнювала 292 тис. га. Після інкорпорації в Бессарабії настали не найкращі часи для цієї галузі [5].

У 1900 – 1910-х рр. у промислові центри Росії з Бессарабії щорічно вивозили близько 2,5 тис. вагонів фруктів. Податковий прес і заборона на вивезення товару до Румунії в 1918-му – першій половині 1920-х рр. фактично поставило галузь під загрозу знищення, урожай масово гинув.

Сприяв цьому і розвал селянського кооперативного руху. 1917 р. В Бессарабії діяли 1,5 тис. споживчих кооперативів, 500 кредитних товариств, які до початку 1920-х рр. переважно перейшли у приватну власність. Великою мірою прискорювали занепад кооперації спекулятивні інтеракції не лише приватних аферистів, а й уряду.

1923 р. у Бессарабії було зібрано рекордну кількість вовни – 150 тис. пудів. Уряд заборонив її вивозити, доки вся вона була за безцінь скуплена "Марамаш-банком", а згодом перепродана з великим прибутком у Рєгаті. Так само введення тютюнової монополії призвело до скорочення виробництва зі 150 до 20 тис. пудів.

Чверть території Румунії (7 млн га) було вкрито лісами, промислове розроблення яких здійснювалося у Трансильванії (35,5 % від загальної площі), Буковині (47 %), північній і центральній Бессарабії (5,3 % – так

звані кодри). До війни Бессарабія постачала південь Росії кращим будівельним лісом. У повоєнні роки держава сконцентрувала у своїх руках 91 % лісних багатств Бессарабії (190 399 га), 19 тис. га належало приватним власникам. На 1927 р. 24,8 тис. га лісу було вирубано [5].

Загалом у Румунії налічувалося 172 міста, у яких за переписом 1930 р. мешкало 3 626 892 особи (менше ніж 20 % населення).

У Бессарабії містяни становили близько 15 % населення, водночас порівняно з 1922 р. населення Кишинева скоротилося на 9,7 %, Аккермана – на 1,4 %, Бендер – на 9,4 %, Кагулу – на 15 %, Оргієва – на 25 %, Ізмаїла – на 30 %, Сорок – на 47,5 %, Хотина – на 52,2 %.

На середину 1930-х рр. найбільшим містом у приєднаних землях був Кишинів – 150 тис. мешканців, менш заселеними були Чернівці – 86 тис., Ясси – 75 тис., Темешвар – 72 тис., Галац – 70 тис. Значна частка населених пунктів, які набули статусу міста, фактично були селищами й налічували 5 – 10 тис. мешканців.

Робітництво становило близько 1 % населення. 1920 р. членами робітничих профспілок були 90 тис. працівників, але це в масштабах усього королівства. 1919 р. на всю Румунію налічувався 146 701 робітник, більш як 34 тис. із них було задіяно в металургійній промисловості, 41,5 тис. – у деревообробній, 21 тис. – у харчовій, майже 13,5 тис. – у керамічній, у решті галузей працювало менше ніж 10 тис. осіб.

У Бессарабії (у Кишиневі й Аккермані) в 1926 р. налічувалося близько 6 тис. робітників. У фабричній промисловості було зайнято 3 тис. осіб, кустарній – 20 тис., дрібних і середніх торговців і промисловців – 36 тис., кустарів – 15 тис. На всю Бессарабію налічувалося 5 тис. осіб вільних професій і службовців та тільки 250 осіб, яких можна було зарахувати до великої буржуазії. Разом промислові та кустарні працівники становили 5,7 % міського та 0,75 % сукупного населення Бессарабії, тобто соціальна структура провінції перебувала на доіндустріальному етапі розвитку.

Промисловість Бессарабії перебувала в зародковому стані: вугільний басейн у районі Аккермана постачав на ринок близько 100 т палива на рік; на узбережжі Дністра видобували вапняк і граніт. Загалом у видобувній промисловості Бессарабії 1925 р. було зайнято 306 осіб, із них 245 – робітників.

Не у кращому стані перебувала обробна промисловість: на кінець 1926 року в механічно-металургійній галузі було зайнято 501 особа, деревообробній – 209, харчовій – 1 710, чинбарній – 259, текстильній – 329, поліграфічній – 268, хімічній – 81, загалом – 3 445 осіб.

Становище робітництва залишалося вкрай важким: давалася ознака галопівна інфляція. На середину 1920-х рр. прожитковий мінімум робітничої родини із чотирьох осіб становив щонайменше 4 тис. леїв, водночас висококваліфікований деревообробник отримував 4,8 тис. леїв, тютюнниця – 900 леїв, залізничник – 1,2 тис., хімік – 500 леїв.

У складному становищі перебували виробничі сили провінції. Дитяча смертність у 1930-х рр. сягала 20 %, медики діагностували поширення низки важких хвороб, одна з них – пелагра – стала візитівкою Бессарабії. Хворобу спричиняли хронічне недоїдання та голодування бессарабського селянства, яке харчувалося дешевою мамалигою із зіпсованої кукурудзяної крупи. На 1935 р. у Румунії з 18 млн мешканців 8 млн були хворими на сифіліс, 800 тис. – офіційно зареєстрованими туберкульозниками [5].

Протягом міжвоєнного періоду населення Бессарабії страждало від рецидивів голоду. Бессарабія голодувала 1929 р. Неврожайним виявився і 1935 р., селяни вимушені були рятуватися від голоду в містах.

Протягом 1920 р. у Буковині було утверджено румунську банківську систему. Уведення відповідної системи митних обмежень прискорило переорієнтацію буковинського ринку з австрійських і польських товарів на румунські. На провінцію було поширено чинність закону 1912 р. про підтримання державної промисловості. Завдяки цьому доволі швидко зруйновані за часів війни підприємства було відновлено.

Найстрімкіше розвивалася текстильна галузь. У 1924 – 1930 рр. у Чернівцях виникло декілька трикотажних фабрик, зокрема й зі спільним румунсько-польським капіталом.

Найбільшими з них були Potavaria Romana (435 робітників), Textrom (350 робітників), Textra (121 робітник). Питома вага цих підприємств у валовій продукції Буковини становила 12 – 15 %. Ефективно працювали 8 сукновалень, 22 трикотажні фабрики. Усю текстильну промисловість Буковини було сконцентровано в Чернівцях. 1934 р. вона виробляла продукції на 0,5 млрд леїв і давала роботу 3 – 6 тис. осіб.

У Чернівцях розміщувалася перша в Румунії (створена 1934 р.) гумова фабрика Сагом (600 робітників), 90 % продукції якої реалізовували у країні.

Менший товарообіг давали невеликі підприємства хімічної промисловості (миловарні, ґуральні), меблеві виробництва, бляхарські фабрики, фабрики з виробництва глюкози, крохмалю та декстрину, м'ясопереробні підприємства, фабрики скла, зорієнтовані, передовсім, на внутрішній ринок.

Близько 4 тис. робітників було зайнято у млинарстві. Велика кількість дрібних пекарень, цукроварень, фабрик із виробництва дріжджів, броварень повністю забезпечували місцевий ринок, а деякі сорти пива (Azuga, Luther) вивозили до Старої Румунії.

Гірничу промисловість була представлено марганцевими копальнями Південної Буковини, соляною копальнею в Качиці, каменоломнями та розробками вапна. Понад 10 тис. робітників і 3 тис. інженерів та управлінців були задіяні в деревообробній промисловості, що постачала деревиною Румунію (25 % продукції) та іноземні країни (75 %).

Але промислове піднесення було нетривалим – уже з 1928 р. розпочалася тяжка економічна криза.

Кризові явища розпочалися в харчовій і шкіропереробній промисловості, поволі поширюючись на всі сфери виробництва. Значною мірою її важкість обумовлювалася традиційною відсталістю провідних галузей румунської економіки – нафтодобувної, текстильної, харчової, шкіряної.

Ситуація погіршувалася несприятливою міжнародною кон'юнктурою: неякісний румунський бензин не витримував конкуренції американсько-голландського тресту, а румунське збіжжя набуло такого вагомого конкурента, як аргентинське зерно. Валовий продукт промисловості 1932 р. становив 60 % від рівня 1928 р. Масово розорявалися дрібні й середні підприємства, лихоманило банківську сферу.

За 1929 р. збанкрутували понад 1 тис. банків. У 1928 – 1936 рр. кількість великих акціонерних товариств (із капіталом понад 1 млрд леїв) зросла із 5 до 13, вони сконцентрували 48 % капіталовкладень у промисловості.

У часи кризи в Румунії сформувалася величезна армія резервної робочої сили (600 тис. безробітних, разом із членами родини – близько 2 млн осіб за межею бідності), що дозволяло монополістам безкарно погіршувати умови праці та її оплату – тривалість робочого дня перевищувала 12 годин [5].

За таких обставин уряд декларував стратегію виведення країни із кризи. Було запроваджено масові звільнення робітників державних підприємств і державних службовців.

Криза охопила й сільське господарство. 1929 р. було ухвалено закон "Про рух сільськогосподарських маєтків", який дозволив продаж ділянок, отриманих у ході аграрної реформи.

Реформа легалізувала концентрацією засобів виробництва в сільськогосподарському секторі. 1930 р. маєтки площею більше ніж 500 га охоплювали 17 % сільськогосподарських угідь.

1931 р. уряд скасував мита на експорт зерна, згодом запровадив премії на експорт борошна, які компенсували шляхом запровадження податку на печений хліб.

Намагаючись розв'язати складну проблему щораз більшої селянської заборгованості з виплат аграрної реформи, уряд наприкінці 1931 р. призупинив продаж майна за борги, а 1932 р. ухвалив два закони, які реструктуризували селянські борги.

Держава взяла на себе частину боргу й стала поручителем у виплаті решти, своєю чергою, селяни мали виплатити борг протягом 30 років під 4 % річних. Уже навесні 1933 року закон про конверсію було скасовано й замінено законом про відстрочку платежів. У квітні 1934 року було ухвалено закон "Про ліквідацію сільськогосподарських і міських боргів", згідно з яким залишки боргів мали бути виплачені протягом 17 років під 3 % річних.

На початок 1930-х рр. уряд шукав вихід із кризи, однак неодноразова переорієнтація зовнішніх торговельних партнерів та ухвалення дискримінаційних торговельних мит призводили до подальшого погіршення становища платників податків, на плечі яких перекладався тягар витрат за безглузді чи корумповані рішення Бухареста.

Урешті-решт, населення Буковини вимушене було купувати значно дорожчі за польські відповідники французьку сировину, галантерею та англійське вугілля. Давався взнаки і так званий юдейський бойкот німецьких товарів, який відкрив польським товарам дорогу на буковинський і бессарабський ринки.

У 1933 – 1937 рр. роздрібні ціни на промислові товари зросли на третину, на 23 % збільшилися прямі податки. Із 28 леїв, сплачуваних за кілограм цукру, мешканець Румунії віддавав державі 16 леїв податку; такі товари першої необхідності, як хліб і сірники, обкладалися зборами на озброєння, авіацію тощо.

Крім того, ще з довоєнних часів промислове обладнання вивозилося в центральні регіони Румунії. Зокрема, було демонтовано та вивезено обладнання Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, а також основна частина обладнання Ізмаїльського й Ренійського портів.

Таким чином, панівні кола Румунії не мали ні змоги, ні бажання економічно розвивати українські землі.

Після розпаду Австро-Угорської монархії, згідно з умовами Сен-Жерменського мирного договору (1919 р.), Закарпаття увійшло до складу Чехословацької Республіки (ЧСР) під назвою Карпатська Україна (Прикарпатська Русь). Цей регіон очолював губернатор, що призначав президент ЧСР. Закарпаття здобуло широкі автономні права, що дозволяли створення автономного Сейму з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії й місцевого самоуправління та представництвом у парламенті республіки.

За відомостями О. Субтельного, 1921 р. у Закарпатті проживало 370 тис. українців, станом на 1930 р. населення краю зросло до 726 тис. мешканців [18].

Територія Карпатської України становила 5 % усієї території Чехословацької Республіки, на якій проживало 9 % населення й було розміщено лише 0,7 % виробничих потужностей, що у 136 разів менше, ніж у Чехії та Моравії [48]. Край був своєрідним зразком катастрофічного відставання та застою. Питома вага промисловості в економіці становила лише 2 %, тобто за показниками економічного розвитку Закарпаття перебувало на рівні XVIII ст., коли у країнах Західної Європи тільки розпочинався промисловий переворот.

Чехословацький уряд докладав певних зусиль, щоб рівень промислового розвитку краю зріс. Майже половину території Закарпаття було вкрито лісами. Провідну галузь промислового комплексу краю становила лісозаготівельна й деревообробна промисловість. Лісовий масив Закарпаття нараховував 67,7 % листяних, 23,3 % хвойних, 10 % змішаних лісів. Промисловий вік лісу на цей час становив 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, становили 29,7 % [48].

Більше ніж половина лісового масиву належала державі, тому Чехословацький уряд укладав чималі кошти в цю галузь. Кошти спрямовували на спорудження великих лісопильних заводів, будівництво вузькоколіїних залізниць від лісових масивів до деревообробних підприємств, упорядкування водних потоків для сплаву деревини по річці Тиса тощо. У першій половині 1920-х років Ужгородське, Буштинське та Рахівське державні лісозаготівельні управління заготовили 512 тис. кубометрів деревини, а в наступні 50 років збільшили заготівлі на третину [5].

Деякі різновиди цінних порід деревини вивозили для перероблення в Чехію, Австрію, Німеччину та навіть в Італію. Частина готової продукції

експортували навіть до Англії. Водночас, говорячи про оплату праці робітників (1930 р. їх налічувалося 16 тис. осіб) цієї галузі, варто зазначити, що вона була в 1,5 – 2 рази меншою, ніж у центрі країни, за значно гірших умов праці.

Крім зазначених раніше галузей, у Закарпатті функціонували підприємства з видобутку солі, розроблення рудних і нерудних покладів; підприємства, які переробляли сільськогосподарську сировину (млини, винокурні, пивоваріння та тютюновиробництво). На початку 1930-х років у Закарпатті працювало близько 600 млинів, які переробляли 500 тис. центнерів зерна [5].

Не минула Закарпаття світова економічна криза 1929 – 1933 рр. У цей час багато промислових підприємств краю припинили роботу. Масовим явищем стало безробіття. На початку 1933 року в Закарпатті налічувалося 100 тис. безробітних.

Серед промислових підприємств, які продовжували працювати в Карпатській Україні після світової економічної кризи 1929 – 1933 рр., слід назвати Солотвинські солекопальні (800 працівників), 5 фабрик хімічної промисловості: "Бантлін" у Перечині (210 робітників), "Сольва" у Сваляві (700 робітників), "Клотильда" у Великому Бичкові (400 робітників), "Вулкан" у Чинадієві з виробництва сірників (100 робітників), у Кобилицькій Полянці з виробництва металу (200 робітників); парові пили в Тячеві – "Вигорлат" (150 робітників), у Богдані "Подрус" (100 робітників), на різних фабриках фірми "Латориця" у Сваляві, Чинадієві, Серенчівцях, Фрідешові працювало біля 2 тис. осіб [48].

У Закарпатті активно розробляли кам'яні кар'єри, які мали значні запаси гранітних та глиняних порід. Щебінь Радванського кар'єру в передмісті Ужгорода використовували задля спорудження доріг, мостів, тунелів та експортували до Угорщини. На цій каменоломні працювало близько 200 – 300 робітників. Велика кількість запасів глини йшла на виготовлення цегли та черепиці для будівництва будівель.

Значного розмаху набуло містобудування, зокрема таких міст, як: Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш (Виноградів), Хуст, Солотвина. Наприклад, Ужгород як тогочасний адміністративний центр краю стрімко розбудовували. У 1920 – 1938 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі – із 1 274 до 3 300, а населення – у півтора раза (з 20,5 до 35 тис. осіб) [5].

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було розв'язати якомога швидше, була електрифікація. Упродовж 1920-х рр. у Підкарпатській Русі працювало декілька електростанцій, що використовували парові двигуни. Але споживання електроенергії в цьому регіоні було у 25 разів меншим на душу населення, ніж у Чехії та Моравії [5].

На початок 1930-х рр. в Ужгороді розпочали будівництво гідроелектростанції, що постачала електроенергію на значну частину краю й навіть до Східної Словаччини.

Однак рівень промислового розвитку Закарпаття залишався низьким. Підприємства, що функціонують, не витримували ринкової конкуренції із чеськими. Це пояснювалося тим, що з економічного погляду було вигіднішим ввозити в Закарпаття вироби з високоіндустріалізованих західних провінцій Чехословаччини – Богемії та Моравії.

Як наслідок, абсолютна більшість самодіяльного українського населення Закарпаття – 82 % на 1930 р. – була зайнята в сільському господарстві та на роботах, пов'язаних із лісом. Майже всю торгівлю та дрібну промисловість було зосереджено в руках місцевих угорців, євреїв і чехів, які 1930 р. становили, відповідно, 15,4; 12,8 і 2,9 % населення краю.

Як і в Польщі та Румунії, у Чехословаччині було здійснено аграрну реформу, яку здійснювали у два етапи: упродовж 1919 – 1925 і 1925 – 1929 рр. Її сутність полягала в тому, що в маєтках, що мали понад 100 га землі, зайвина підлягала відчуженню та продажу безземельним та малоземельним селянам.

Протягом 1921 – 1923 рр. чехословацький уряд викупив у поміщиків Закарпаття, переважно угорців, 362 тис. га землі. Понад дві третини – 260 112 га – призначали чеським колоністам й місцевій буржуазії й лише 29 тис. гектарів розподіляли між 32 тис. дрібних господарств [5].

Колоністи розподілялися на три групи: добровольці (чехи, словаки, моравці, русини-українці), які проживають у країні; репатріанти (словаки, чехи), які поверталися із-за кордону, та легіонери, що служили в чесько-словацьких військах під час Першої світової війни. Перші переселенці приїхали до Закарпаття восени 1923 року. За даними 1931 р., у селі Лоняї проживало 909 осіб, із них 405 чехів, 7 словаків, а у приєднаних до села хуторах – 184 русини-українці, 281 угорець і 1 поляк [5].

Держава пропонувала колоністам різноманітні кредити, надавала податкові пільги. Наприклад, тих, хто будував власне житло, звільняли від сплати податку на житло та на шість років – від земельного податку.

Така реформа майже не послабила земельного голоду. Наприкінці 1930-х рр. 70 % селянських господарств Закарпаття мали менш ніж 2 га землі, а ще 18 % – від 2 до 5 га. У цей період 103 тис. селянських господарств Закарпаття мали менше землі, ніж 703 магнатські маєтки. Через брак землі, перенаселеність та примітивну агрокультуру більшість селян дуже бідувала, що призводило до високої смертності, особливо серед дітей. Понад 17 % немовлят віком до року помирали.

Чехословацький уряд намагався підтримати розвиток традиційного для Закарпаття виноградарства. У період із 1919 до 1935 рр. для цього було виділено близько 7 млн крон. Крім того, за державної підтримки створювали землеробські дослідні станції; школи, які здійснювали просвітницьку діяльність серед сільського населення цього краю.

Під час кризи 1929 – 1933 рр. багато селян були змушені брати банківські позички, щоб звести кінці з кінцями. Не менш важливим був розвиток кооперативного руху на Закарпатті. Відповідно до закону 1926 р., створювали сотні кредитних, споживчих та господарських кооперативів (господарських дружств). У середині 1930-х рр. у Закарпатті близько 47 тис. осіб були членами 357 кооперативів, із яких 172 – кредитні [5].

Наприклад, Крайовим дружественним союзом в Ужгороді було надано понад 32,5 млн крон кредитів. Але далеко не всім пощастило врятуватися від розорення й голоду. Крім того, здійснення аграрної реформи мало половинчастий характер, а там, де були позитивні зрушення, вони стосувалися переважно інтересів чеських великих землевласників.

Чехословацький уряд приділяв увагу розбудові розгалуженої системи шляхів сполучення, із метою поліпшення торгівельно-економічних зв'язків між різними промисловими районами та з військово-стратегічних міркувань.

На початок 1920-х рр. загальна довжина залізничних шляхів (із вузькоколіїнками) у Закарпатті сягала 600 км, уряд розробив плани щодо збільшення мережі залізничного сполучення, але так і не зміг реалізувати їх. Кращих результатів вдалося досягти у збільшенні мережі державних, муніципальних та сільських доріг. До вже функціонуючих 2 тис. км доріг до 1933 р. було збудовано понад 570 км кам'яних, асфальтних, бетонних доріг та інших доріг. 1929 р. в Ужгороді було споруджено аеропорт.

У вересні 1938 року союзники Чехословаччини Велика Британія та Франція уклали Мюнхенську угоду з Німеччиною та Італією. Унаслідок

цього Чехословаччина змушена була віддати Німеччині населену німцями Судетську область. За цих умов політичні лідери закарпатських українців зажадали надання Закарпаттю автономії. 11 жовтня 1938 року Закарпаття здобуло автономію (із 30 грудня 1938 року це автономне утворення називали Карпатською Україною).

Перший автономний уряд Закарпаття, який очолював мадярофіл А. Бродій, профункціонував тільки два тижні. Після його розпуску було сформовано уряд на чолі з українофілом А. Волошиним.

Невдовзі він в інтерв'ю газеті "Нова свобода" розкрив плани щодо розв'язання соціально-економічних проблем Закарпаття: здійснення земельної реформи, забезпечення бідняків і безробітних кукурудзою; будівництво залізниць, доріг, мостів; інтенсифікація сільського господарства; спорудження фабрик; розроблення корисних копалин; рівноправне співробітництво з іншими країнами.

Щоб запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд скасував деякі податки. У лютому 1939 року на вимогу уряду Карпатської України Міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для проведення акції надання допомоги найбіднішому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України "призначив півмільйона крон на харчову акцію бідних дітей" [48].

Волошин орієнтувався на Німеччину. Але Німеччина підтримувала Угорщину, яка хотіла повернути собі Закарпаття. У листопаді 1938 року представники Німеччини та Італії на конференції у Відні ухвалили рішення, що дозволило Угорщині анексувати південно-західну частину Закарпаття.

Захоплення Угорщиною найрозвиненішої з економічного погляду частини Закарпаття, постійний дефіцит бюджету, негативний вплив низки зовнішніх чинників, пріоритетна увага до політичних питань завадили уряду Карпатської України реалізувати більшу частину його планів щодо розв'язання соціально-економічних проблем краю.

У березні 1939 року підтримувана Німеччиною Угорщина окупувала територію Карпатської України.

Отже, у міжвоєнний період українські етнічні території залишалися розподіленими між кількома державами з різними політичними режимами.

Більшість українських земель (Українська Радянська Соціалістична Республіка) перебували в радянській державі з тоталітарним комуністичним режимом. Модернізацію, яку тут здійснювали, супроводжували примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями.

Західноукраїнські землі були об'єктом національного, соціально-економічного гноблення з боку Польщі, Чехословаччини, Румунії. Колонізаторська політика викликала широкий національно-визвольний рух.

Джерела до теми

Продовольча розкладка (липень 1920 року)

Розверстка ведеться за виробленим планом. Береться тільки невелика частина урожаю, близько 10 – 15 % і то з тих, хто має більше 5 десятин землі. Але коли у родині є 5 – 6 десятин і 12 душ людей, то такі господарства розверстці не підлягають. [...] Заборонена також і спекуляція хлібом [12].

Про покарання заручників за нездачу продподатку. Із наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету (15 (27) листопада 1921 року)

[...] У випадку подальшого наполегливого уникання окремих осіб на селі, які у сукупності складають більшу частину платників, там уповноваженим слід вводити в такі села військові частини для розквартирування і постачання всіма видами продовольства по фронтовій нормі, до уплати податку цими селами, причому витрачені військовими частинами продукти в податок не зараховуються.

Усякий виїзд і в'їзд у ці села суворо забороняється до виконання податку, й припиняється вільний господарський обіг.

У випадку, коли комнезаможі цих сіл не виявляють належного сприяння сельподаткомісіям і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти таких повністю права на отримання насінної, продовольчої допомоги від держави [12].

Про допомогу неврожайним губерніям. Із резолюції VI конференції КП(б)У (9 – 13 грудня 1921 року)

Визначити державну допомогу неврожайним губерніям України (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) в розмірі 6 мільйонів пудів,

з них 1,5 мільйона проддопомоги, 1 мільйон з поверненої насінної позички, даної селянам в 1920/21 р., 500 тисяч пудів вирахування з продподатку в насінний фонд незаможних, 1 мільйон позички з поверненням у насінний фонд, для чого асигнувати 75 мільярдів карбованців, і 2 мільйони пудів для продажу селянам, для чого асигнувати відповідну суму.

Проддопомогу, 1,5 мільйона пудів, розподілити між вказаними губерніями в такій пропорції: 800 тисяч пудів – Запорізькій губернії, 350 тисяч – Катеринославщині і 350 тисяч пудів – Донбасові.

Вважати, що 1,5 мільйона пудів проддопомоги покривається з наявного і того, що має надійти, продподатку в його частині, яка становить фонд комнезамів.

Вважати, що 500 тисяч пудів насінної позички так само мають бути покриті з процентного відрахування комнезамів.

Примітка. Дефіцит, що утворюється, повинен бути покритий з державних джерел [12].

Середня заробітна плата промислових робітників в Україні (у бюджетних карбованцях за рік) (1925 р.)

1922 р. – 161 крб, 1923 р. – 251 крб, 1924 р. – 286 крб., 1925 р. – 356 крб [12].

Видобуток вугілля в Донбасі у відбудовчий період (у тисячах тонн)

1921 р. – 5 471; 1921/22 р. – 7 187; 1922/23 р. – 8 101; 1923/24 р. – 12 153; 1924/25 р. – 12 451; 1925/26 р. – 19 603; 1926/27 р. – 24 523; 1927/28 р. – 25 732.

У 1927 р. в Донбасі був досягнутий дореволюційний рівень видобутку вугілля. [...] У 1939 р. Українська РСР по видобутку вугілля посіла четверте місце у світі після США, Англії і Німеччини [11].

Зі статті Й. Сталіна "Рік великого перелому" (3 листопада 1929 року)

[...] Рухнули й розвіялися прахом твердження правих опортуністів (група Бухаріна) відносно того, що: а) селяни не підуть у колгосп; б) посилений темп розвитку колгоспів може викликати лише масове невдоволення й розмичку селянства з робітничим класом; в) "стовповим шляхом"

соціалістичного розвитку на селі є не колгоспи, а кооперація; г) розвиток колгоспів і наступ на капіталістичні елементи села може залишити країну без хліба. Усе це рухнуло й розвіялося прахом, як старий буржуазно-ліберальний мотлох.

По-перше, селяни пішли в колгоспи, пішли цілими селами, волостями, районами.

По-друге, масовий колгоспний рух не ослабляє, а зміцнює змичку, даючи їй нову, виробничу базу. Тепер навіть сліпі бачать, що коли є якесь серйозне невдоволення у основних мас селянства, то воно стосується не колгоспної політики радянської влади, а того, що радянська влада не може угнатися за зростанням колгоспного руху в справі постачання селянам машин і тракторів.

По-третє, спір про "стовповий шлях" соціалістичного розвитку села є спір схоластичний, гідний молодих дрібнобуржуазних лібералів типу Айхенвальда і Слєпкова. Ясно, що поки не було масового колгоспного руху, "стовповим шляхом" були нижчі форми кооперації, постачальницька й збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала "стовповим шляхом" розвитку. Говорючи без лапок, стовповим шляхом соціалістичного розвитку села є кооперативний план Леніна, який охоплює всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачальницько-збутова) до вищих (виробничо-колгоспна). Протиставити колгоспи кооперації – значить знущатися з ленінізму й розписатися у своєму власному неуцтві.

По-четверте, тепер навіть сліпі бачать, що без наступу на капіталістичні елементи села й без розвитку колгоспного й радгоспного руху ми не мали б тепер ні вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель, здобутих в поточному році, ні тих десятків мільйонів пудів недоторканих хлібних запасів, які вже нагромадилися в руках держави. Більше того, можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо, або вже вийшли, з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів іде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною у світі.

У чому полягає нове в нинішньому колгоспному русі? Нове й вирішальне в нинішньому колгоспному русі полягає в тому, що в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими

селами, волостями, районами, навіть округами. А що це значить? Це значить, що в колгоспи пішов середняк. У цьому основа того корінного перелому в розвитку сільського господарства, який становить найважливіше досягнення радянської влади за минулий рік ... [11].

**Постанова ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації
і заходи допомоги держави колгоспному будівництву"
(5 січня 1930 року)**

1. За останні місяці колективний рух зробив новий крок уперед, охопивши не тільки окремі групи індивідуальних господарств, а й цілі райони, округи і навіть області та краї.

В основі руху лежить колективізація засобів виробництва бідняцьких і середняцьких селянських господарств. Усі намічені планами темпи розвитку колективного руху перевершені. Уже навесні 1930 р. посівна площа, що оброблена на усупільнених засадах, значно перевищить 30 млн га, тобто п'ятирічний план колективізації, за яким на кінець п'ятиріччя передбачалось охопити колективами 22 – 24 млн га, буде значно перевиконаний уже в цьому році.

Таким чином, ми маємо матеріальну базу для заміни великого куркульського виробництва великим виробництвом колгоспів, могутнього просування вперед зі створення соціалістичного землеробства, не кажучи вже про радгоспи, зростання яких значно випереджає всі планові передбачення. Ця обставина, яка має вирішальне значення для всього народною господарства СРСР, дала партії повну підставу перейти у своїй практичній роботі від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства як класу.

2. На підставі всього цього можна, безсумнівно, встановити, що в межах п'ятиріччя замість колективізації 20 % посівної площі, яка намічена п'ятирічним планом, ми зможемо розв'язати завдання колективізації величезної більшості селянських господарств, причому колективізація таких дуже важливих зернових районів, як Нижня Волга, Середня Волга і Північний Кавказ, може бути в основному закінчена восени 1930 р. або в усякому разі весною 1931 р., а колективізація інших зернових районів може бути в основному закінчена восени 1931 р. або в усякому разі весною 1932 р.

3. Відповідно до зростаючих темпів колективізації необхідно ще більше посилити роботу зі збудування заводів, які виробляють трактори, комбайни та ін. тракторний, причіпний реманент, з тим щоб строки, що дані ВРНГ для закінчення збудування нових заводів, в жодному разі не були відтягнені. Разом з тим ЦК пропонує ВРНГ не пізніше, ніж до 15 березня ц. р., доповісти ЦК про заходи, які мають забезпечити вже в наступному році як дальше зростання загальних розмірів виробництва складних сільськогосподарських машин на старих заводах, так і особливо значне зростання виробництва тракторного й складно-кінного реманенту замість простого.

4. Оскільки розв'язання завдання повної заміни кінного реманенту реманентом машинної тяги не може бути виконане в короткий строк і вимагатиме ряду років, ЦК ВКП(б) вимагає, щоб була дана рішуча відсіч тенденціям недооцінювання ролі кінської тяги на даній стадії колгоспного руху, тенденціям, які ведуть до розбазарювання й розпродажу коней. ЦК ВКП(б) підкреслює надзвичайну важливість у нинішніх умовах, як перехідний захід, створення в колгоспах кінно-машинних баз і змішаного шипу тракторно-кінних баз, що поєднують тракторну тягу з кінною.

5. У зв'язку зі зростаючим темпом колективного руху ЦК пропонує Наркомземові Союзу перегрупувати землевпорядні сили й засоби таким чином, щоб забезпечити повністю землевпорядні потреби районів суцільної колективізації, відклавши індивідуальне землевпорядження, за винятком деяких національних районів і окремих районів споживаючої смуги, де колективний рух не набрав ще широкого розгортання.

6. Відповідно до викладеного ЦК вважає абсолютно необхідним збільшити загальну суму кредиту на 1929/1930 р. по колгоспному сектору з 270 млн крб до 500 млн крб, відповідно скоротивши кредитування інших секторів.

7. Відповідно до зміни умов у районах суцільної колективізації, машинно-тракторні станції, що об'єднуються Всесоюзним тракторним центром, повинні перебудувати свою роботу на основі: а) договорів переважно, якщо не виключно, з колективами; б) зобов'язань селян сплатити вартість станцій протягом 3 років. Одночасно в районах значного поширення радгоспів (наприклад, Середня Волга й окремі райони Північного Кавказу) повинен бути перевірений на досвіді тип комбінованого господарства, що має своєю основною базою радгосп, який діє на договірних засадах і за плату й подає допомогу колгоспам, що укладають договори, насамперед у тракторній оранці й машинному збиранні врожаю.

8. Зважаючи на особливе значення кадрів, ЦК пропонує Наркомземові Союзу, Колгоспцентрові та обласним комітетам партії прискорити роботу з виховання колгоспних кадрів і забезпечення ними колгоспів, створивши для цього широку мережу прискорених курсів. На прискорені курси залучати в першу чергу практиків колгоспного руху, що висунулися з селян, і організаторів колгоспного руху, які проявили себе, з рядів робітничих бригад.

9. Оскільки досвід суцільної колективізації на цій стадії колгоспного розвитку як найбільш поширену форму колгоспів замість товариства з громадського обробітку землі, у якому за наявності усупільненої праці зберігалась приватна власність на засоби виробництва, висуває сільськогосподарську артіль, у якій колективізовані основні засоби виробництва (мертвий і живий реманент, господарські будівлі, товарно-продуктивна худоба), Центральний Комітет ВКП(б) доручив Наркомземові Союзу з широким залученням колгоспних організацій в найкоротший строк виробити проект Статуту сільськогосподарської колгоспної артілі як перехідної до комуни форми колгоспу, врахувавши при цьому неприпустимість прийому куркулів до колгоспів.

10. Партійні організації повинні очолювати й оформляти стихійно зростаючий знизу колгоспний рух, з тим щоб була забезпечена організація дійсно колективного виробництва в колгоспах і щоб на цій основі не тільки добитися повного виконання наміченого плану розширення посівної площі та зростання врожайності, а й перетворити відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК нинішню посівну кампанію у вихідний пункт нового піднесення колгоспного руху.

11. ЦК ВКП(б) підкреслює необхідність рішучої боротьби з усякими спробами стримувати розвиток колективного руху через недостачу тракторів і складних машин. Разом з тим ЦК з усією серйозністю застерігає парторганізації проти будь-якого "декретування" зверху колгоспного руху, яке може створити небезпеку підміни дійсно соціалістичного змагання з організації колгоспів грою в колективізацію [11].

Стаття Й. Сталіна "Запаморочення від успіхів" (2 березня 1930 року)

До питань колгоспного руху. Про успіхи радянської влади в галузі колгоспного руху говорять тепер усі. Навіть вороги змушені визнати наявність серйозних успіхів. А успіхи ці, дійсно, великі. Це факт,

що на 20 лютого ц. р. уже колективізовано 50 % селянських господарств по СРСР. Це значить, що ми перевиконали п'ятирічний план колективізації на 20 лютого 1930 року більш ніж удвоє. Це факт, що на 28 лютого цього року колгоспи встигли уже зсипати насіння для ярових посівів більше як 36 мільйонів центнерів, тобто більше як 90 % плану, тобто близько 220 млн пудів. Не можна не визнати, що збір 220 млн пудів насіння по самій тільки колгоспній лінії після успішного виконання хлібозаготівельного плану – є величезне досягнення. Про що все це говорить? Про те, що корінний поворот села до соціалізму можна вважати уже забезпеченим. Немає потреби доводити, що успіхи ці мають величезне значення для долі нашої країни, для всього робітничого класу як керівної сили нашої країни, нарешті, для самої партії. Не кажучи вже про прямі практичні результати, вони, ці успіхи, мають величезне значення для внутрішнього життя самої партії, для виховання нашої партії. Вони вселяють у нашу партію дух бадьорості й віри у свої сили. Вони озброюють робітничий клас вірою в перемогу нашої справи. Вони підводять до нашої партії нові мільйонні резерви.

Звідси завдання партії: закріпити досягнуті успіхи й планомірно використати їх для дальшого просування вперед. Але успіхи мають і свою тіньову сторону, особливо коли вони дістаються порівняно легко, у порядку, так би мовити, "несподіванки". Такі успіхи іноді прищеплюють дух зарозумілості й зазнайства: "Ми все можемо!", "Нам усе ніпочому!".

Вони, ці успіхи, нерідко п'янять людей, причому в людей починає запаморочуватись голова від успіхів, втрачається почуття міри, втрачається здатність розуміти дійсність, з'являється прагнення переоцінити свої сили й недооцінити сили противника, з'являються авантюристські спроби "як раз та два" розв'язати всі питання соціалістичного будівництва. Тут уже не дбають про те, щоб закріпити досягнуті успіхи й планомірно використати їх для дальшого просування вперед. Навіщо нам закріпляти досягнуті успіхи, ми й так зуміємо добігти "як раз та два" до повної перемоги соціалізму: "Ми все можемо!", "Нам усе ніпочому!".

Звідси завдання партії – повести рішучу боротьбу з цими небезпечними й шкідливими для справи настроями й вигнати їх геть з партії. Не можна сказати, щоб ці небезпечні й шкідливі для справи настрої були скільки-небудь широко розповсюджені в лавах нашої партії. Але вони, ці настрої, все ж є в нашій партії, причому немає підстав стверджувати, що вони не будуть посилюватись. І якщо вони, ці настрої, набудуть у нас

прав громадянства, то можна не сумніватися, що справа колгоспного руху буде значно послаблена й небезпека зриву цього руху може стати реальністю.

Звідси завдання нашої преси – систематично викривати ці й подібні їм антиленінські настрої. Кілька фактів.

1. Успіхи нашої колгоспної політики пояснюються між іншим тим, що вона, ця політика, спирається на добровільність колгоспного руху й урахування різноманітності умов у різних районах СРСР. Не можна насаджувати колгоспи силою. Це було б безглуздо й реакційно. Колгоспний рух повинен спиратися на активну підтримку з боку основних мас селянства. Не можна механічно пересаджувати зразки колгоспного будівництва в розвинених районах у райони нерозвинені. Це було б безглуздо й реакційно. Така "політика" одним ударом розвінчала б ідею колективізації [11].

**Із листа до Г. Петровського
від слухачів Військово-повітряної академії РСЧА
Я. Коркіна та О. Пахоленка
"Про примусову колективізацію й розкуркулення селян
у Новопокровському районі на Старобільщині
(7 липня 1931 року)"**

Голові ЦВК УСРР т. Петровському
від слухачів Військово-повітряної академії
м. Москва, Ленінградське шосе, буд. 26
Коркіна Якова та Пахоленка Омеляна

Просимо Вас розібрати слідуючі явища, що межують із свавіллям, яке творять місцеві працівники Новопокровського р-ну Старобільського округу, хут. Статівки і с. Лизівки.

1. Колективізація. Колективізовано до 85 %. Забезпеченість колгоспів продуктами недостатня. 10 % колгоспників зовсім не мають хліба (Білокуракіно) через поганий розподіл. Кооперація зовсім не забезпечує постачання колгоспів промтоварами. Надто велика нужда у взутті. В Статівці та Лизівці в колгоспах зовсім не ведеться підготовка до збирання урожаю.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять в "Ярки".

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол.

середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти у "Ярки".

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор А. заявляє: "Чи потрібні нам колгоспи?" "На нас партія жме і ми жмемо".

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрої [11].

Постанова політбюро ЦК ВКП(б) про надпланові хлібозаготівлі (11 січня 1932 року)

1. Зобов'язати нац. ЦК, крайкоми і обкоми по виконанню встановленого для області (краю, республіки) річного плану хлібозаготівель продовжувати заготівлю понад план.

2. Дозволити Наркопостачу залишати у розпорядженні облкрайвиконкомів для використання на місцеві потреби 40 % з кількості хліба, заготовленого по верх річний план.

Увесь хліб, заготовлений по верх річного плану, за винятком 40 %-го відрахування, зараховувати у централізовані ресурси [12].

Запитання й завдання для самодіагностики

1. Визначте наслідки реалізації нової економічної політики для УСРР.
2. Визначте наслідки сталінської індустріалізації для радянської України.
3. Розкрийте методи здійснення суцільної колективізації сільського господарства.
4. Розкрийте прикметні ознаки комуни й артїлі як форм колективного господарства.
5. Визначте причини Голодомору 1932 – 1933 рр.
6. Визначте особливості етносоціальної структури населення Східної Галичини й північно-західних українських земель.
7. Визначте особливості промисловості Східної Галичини й північно-західних українських земель.

8. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених польським урядом на українських землях.

9. Визначте особливості промисловості Північної Буковини та Бессарабії.

10. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених румунським урядом на українських землях.

11. Визначте особливості промисловості Закарпаття.

12. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених чехословацьким урядом у Закарпатті.

13. Розкрийте соціально-економічні плани уряду Карпатської України.

14. Що стало причиною зростання обсягів промислового виробництва в Україні в період непу:

а) скасування заборон на приватне підприємництво, упровадження оренди, економічних методів господарювання;

б) залучення значних іноземних інвестицій, розширення сфери товарно-грошових відносин, централізація управління;

в) зниження цін як на промислові товари для селянства, так і на сільськогосподарську продукцію для робітників;

г) здійснення націоналізації підприємств промисловості, транспорту, уведення загальної трудової повинності?

15. Однією зі складових політики партійно-радянського керівництва УСРР у галузі сільського господарства в роки непу було:

а) насильницьке об'єднання всіх бідняцько-середняцьких господарств у колгоспи;

б) сприяння розвитку сільськогосподарської та споживчої кооперації;

в) упровадження продрозкладки на всю сільськогосподарську продукцію;

г) створення МТС для технічного обслуговування селянських господарств.

16. Яке визначення розкриває зміст поняття "ножиці цін":

а) економічна політика радянського уряду, зміст якої полягав у штучному завищенні цін на промислову продукцію та заниженні на сільськогосподарську;

б) характеристика мінімуму життєвих засобів, необхідних для підтримання життєдіяльності працівника й відновлення його робочої сили;

в) міра витрат праці та міра споживання в колгоспах;

г) установлення державних обсягів випуску грошових знаків та наповнення їх реальними цінностями?

17. Які верстви українського суспільства зникають наприкінці 1930-х рр.:

- а) підприємці, інтелігенція, духівництво;
- б) духівництво, промисловці, селяни-власники;
- в) селяни-власники, промисловці, підприємці;
- г) підприємці, наймані робітники, духівництво?

18. Згідно з постановою РНК УСРР, занесення на "чорну дошку" за "злісне саботування хлібозаготівель" передбачало:

- а) конфіскацію всього продовольства й посівного фонду, припинення постачання товарів;
- б) ліквідацію "куркулів" і "підкуркульників" і виселення решти селян до Сибіру;
- в) надання екстреної продовольчої допомоги членам колгоспу за рахунок селян-одноосібників;
- г) вилучення зерна, господарського реманенту і відправлення на примусові роботи на промислові новобудови.

19. 7 серпня 1932 року Й. Сталін власноруч написав постанову про охорону соціалістичної власності, яка за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності передбачала розстріл із конфіскацією майна або позбавлення волі строком не менше ніж на 10 років із конфіскацією майна. Як сучасники називали цю постанову:

- а) воєнний комунізм;
- б) ліквідація куркульства як класу;
- в) "закон про п'ять колосків";
- г) нова економічна політика?

20. Що є наслідками індустріалізації, здійснюваної в Україні наприкінці 1920 – у 1930-х рр.:

- а) загальне одержавлення засобів виробництва, створення мілітаризованої економіки командного типу;
- б) обмеження впливу іноземного капіталу у вугільній та металургійній галузях промисловості;
- в) стрімке зростання заробітної плати, матеріального добробуту та життєвого рівня населення;
- г) потужна урбанізація, швидке формування фабрично-заводського робітничого класу;
- г) домінування виробництва засобів виробництва, поглиблення підпорядкованості економіки республіки союзному центру?

Використана та рекомендована література

Основна

1. Білоцерківський В. Я. Історія України : навч. посіб. / В. Я. Білоцерківський. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., допов. – Київ : Академвидав, 2008. – 688 с. – (Серія "Альма-матер").
3. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – Київ : Наукова думка. – 1995. – 688 с.
4. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923 : документально-наукове видання. У 2-х т. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / упоряд. К. Ю. Галушко. – Київ : Темпора, 2002. – 352 с.
5. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : у 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Інститут історії України. – Київ : Ніка-центр, 2011 – Т. 2. – 608 с.
6. Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали : в 5 т. / уклад. О. Карпенко, К. Мицак. – Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 712 с.
7. Земерова Т. Ю. Історія України. Практичний довідник. – 2-ге вид., допов. та переробл. / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Харків : ФОРМ-Співак Т. К., 2010. – 420 с.
8. Ісакова Н. П. Історія України (в схемах і таблицях) : навч. посіб. / Н. П. Ісакова, О. М. Кропивко, Н. І. Паламарчук. – Київ : Аграрна освіта, 2005. – 204 с.
9. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 1100 с.
10. Історія України : документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – Київ : ВЦ "Академія", 2001. – 448 с.
11. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. – Краматорськ : ДДМА, 2017. – 204 с.

12. Історія України : хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. – Київ : Наук. думка, 2013. – 1056 с.
13. Калініченко В. В. Історія України : підруч. для іст. ф-тів вищ. навч. закладів. Ч. 3. 1917 – 2003 рр. / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 627 с.
14. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття : навч. посіб. / Л. Кормич, В. Багацький. – Харків : Одиссей, 2001. – 479 с.
15. Корягіна О. А. Історія України : навчально-практичний довідник / О. А. Корягіна. – Харків : Торсинг плюс, 2012. – 240 с.
16. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : [підручник] / [Б. Д. Лановик., З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко] ; за ред. Б. Д. Лановика. – Київ : Вікар, 1999. – 737 с.
17. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гийдела, С. Грачової. – Київ : Критика, 2007. – 638 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука. – Київ : Либідь, 1991. – 512 с.
19. Черкашина Н. К. Економічна історія : навч. посіб. / Н. К. Черкашина. – Київ : ЦУЛ, 2002. – 193 с.

Додаткова

20. Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної ради / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 39. – С. 91–108.
21. Белік А. В. Аграрне питання за доби Директорії УНР / А. В. Белік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXV. – С. 106–109.
22. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917 – 1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – Київ : Цифра-друк, 2006. – 303 с.
23. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. П. Гай-Нижник. – Київ : [б. в.], 2004. – 430 с.

24. Гаркавенко А. М. Голодомор на Харківщині та у Люботині / А. М. Гаркавенко // Наше місто – Люботин. – Харків : Просвіта, 1998. – С. 28.
25. Голодомор – геноцид українського народу [1932 – 1933 рр.] / упоряд. В. Верстюк, В. Тиміщак. – Київ : Вид-во ім. О.Теліги, 2008. – 27 с.
26. Голодомор на Харківщині: окремі рядки національної трагедії / уклад., передм., статті О. В. Корнєв. – Харків : [б. в.], 2008. – 36 с.
27. Грушевський М. Спомини // Київ : щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. – 1989. – № 11. – С. 113–155.
28. Демиденко Т. П. Роль інтелігенції Полтавщини у розвитку освіти і культури регіону (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Т. П. Демиденко // Історія та географія : збірник наукових праць Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2011. – Вип. 40. – С.166–170.
29. Дрогомирецька Л., Савчук Б. Соціально-економічна політика ЗУНР: історико-правовий аспект / Л. Дрогомирецька, Б. Савчук // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. – 2014. – Ч. 25 – 26. – С. 132–141.
30. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 398 с.
31. Конквекст Р. Жнива скорботи : колективізація і голодомор / Р. Конквекст – Київ : Либідь, 1993. – 275 с.
32. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; пер. з англ. В. Івашка, В. Корнієнка. – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
33. Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства земельних справ УНР / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років : збірник наукових статей. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 83–114.
34. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна крізь віки : у 15 т. / за заг. ред. В. А. Смолія. – Київ : Альтернативи, 1999. – Т. 11. – 335 с.
35. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 68–76.

36. Луцький М. І. Основи формування і практична реалізація земельного законодавства ЗУНР / М. І. Луцький // Право і суспільство. – 2014. – № 5.2. – С. 167–170.
37. Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Т. Осташко // Збірник наукових статей "Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років". – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 145–176.
38. Притуляк П. Зовнішня торгівля України після підписання Брестського миру / П. Притуляк // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 2. – С. 112–121.
39. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1928 – 1933 рр.) у висвітленні сучасної зарубіжної історіографії / Н. Р. Романець // Чорноморський літопис : науковий журнал. – 2013. – Вип. 7. – С. 124–132.
40. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реснт. – Київ : Альтернативи, 1999. – 319 с.
41. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. – 493 с.
42. Скотар І. Ф. Валківська старовина : історико-краєзнавчий нарис / І. Ф. Скотар. – Харків : РВП "Оригінал", 1993. – 72 с.
43. "Столиця відчаю": Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустах очевидців. Свідчення, коментарі / упоряд. Т. Поліщук. – Львів : Березиль, 2006. – 416 с.
44. Стрілець В. В. Люботин : історико-краєзнавчий нарис / В. Стрілець. – Харків : Торсинг, 2002. – 400 с.
45. Тимченко Р. Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918 – червень 1919 рр.) / Р. Тимченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – 2011. – Вип. 6. – С. 111–144.
46. Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. / Р. Тимченко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 105–118.
47. Чорні жнива: Голод 1932 – 1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини : [документи, спогади, списки померлих] / упоряд. Т. Поліщук. – Київ ; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М. П. Коця, 1997. – 368 с.

Інформаційні ресурси

48. Безега Т. М. Особливості економічного розвитку Карпатської України [Електронний ресурс] / Т. М. Безега // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 1 : Історичні науки. – Ч. 1. – С. 81–90. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2013_1%281%29__11.

49. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура [Електронний ресурс]: україномовний варіант укр.-угор. вид. / [Л. Сорко, С. Віднянський, М. Токар та ін.]. – Ужгород : Ліра, 2010. – 720 с. – Режим доступу : http://real.mtak.hu/12998/1/zakarpattya_book_fcs.pdf.

50. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки: Політика "воєнного комунізму" [Електронний ресурс] / П. І. Юхименко. – Режим доступу : <https://ukrtextbook.com/istoriya-ekonomiki-ta-ekonomichnoї-dumki-yuximenko-p-i/istoriya-ekonomiki-ta-ekonomichnoї-dumki-yuximenko-p-i-politika-quot-voyennogo-komunizmu-quot.html>.

Зміст

Вступ	3
1. Українські землі в період Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.	5
1.1. Соціальні й економічні перетворення в Наддніпрянській Україні доби Української Центральної Ради	5
1.2. Соціально-економічне становище Української Держави Павла Скоропадського	14
1.3. Соціальна й економічна політика доби Директорії УНР	27
1.4. Соціально-економічне становище ЗУНР	30
1.5. Соціально-економічні перетворення Радянського уряду	39
Джерела до теми	42
Запитання й завдання для самодіагностики	62
2. Українські землі в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)	65
2.1. Українська Соціалістична Радянська Республіка в добу нової економічної політики	65
2.2. Радянська Україна під час сталінської модернізації	75
2.3. Українські землі у складі Польщі	107
2.4. Українські землі у складі Румунії та Чехословаччини	110
Джерела до теми	124
Запитання й завдання для самодіагностики	132
Використана та рекомендована література	135
Основна	135
Додаткова	136
Інформаційні ресурси	139

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Баличева Лариса Вікторівна
Добрунова Людмила Едуардівна
Мацюцький Віктор Миколайович
Свинаренко Наталія Олександрівна

**СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ:
від 1917 до 1939 р.**

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *О. С. Черемська*

Відповідальний редактор *О. С. Вяткіна*

Редактор *О. Г. Доценко*

Коректор *О. Г. Доценко*

План 2021 р. Поз. № 33-ЕНП. Обсяг 141 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*